

UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA

DIPLOMSKO DELO

BARBARA KNAP

UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA

DIPLOMSKO DELO

VPLIV RELIGIJE NA EKONOMSKO USPEŠNOST

Ljubljana, oktober 2009

BARBARA KNAP

IZJAVA

Študent/ka _____ izjavljam, da sem avtor/ica tega diplomskega dela, ki sem ga napisal/a pod mentorstvom _____, in da dovolim njegovo objavo na fakultetnih spletnih straneh.

V Ljubljani, dne _____ Podpis: _____

KAZALO

UVOD	1
1 RELIGIJA KOT EKONOMSKI DEJAVNIK	2
1.1 POMEN IN RAZUMEVANJE RELIGIJE	2
1.2 RELIGIJA IN EKONOMIJA	4
1.3 WEBROVO RAZUMEVANJE RELIGIJE KOT EKONOMSKEGA DEJAVNIKA	5
2 EKONOMSKI POGLEDI NAJPOMEMBNEJŠIH MONOTEISTIČNIH RELIGIJ	8
2.1 JUDAIZEM	8
2.1.1 Odnos do bogastva, premoženja in revščine	10
2.1.2 Judovsko razumevanje posojanja na obresti	11
2.1.3 Trg, državna regulacija cen in pravična cena	12
2.1.4 Človeški kapital in oportunitetni stroški	12
2.1.5 Vloga denarja	13
2.2 KRŠČANSTVO	13
2.2.1 Nova zaveza	14
2.2.2 Ekonomska misel v srednjem veku	14
2.2.3 Rimskokatoliška cerkev	16
2.2.4 Pravoslavna cerkev	17
2.2.5 Protestantizem	19
2.3 ISLAM	21
2.3.1 Islamska ekonomska misel	22
2.3.1.1 Odnos do trgovine	22
2.3.1.2 Odnos do lastnine	22
2.3.1.3 Verski davek	23
2.3.1.4 Prepoved obresti	23
2.3.1.5 Mudarabah in islamsko bančništvo	24
2.3.1 Ekonomska miselnost zgodnjih muslimanskih učenjakov	25
3 VPLIV RELIGIJ NA EKONOMSKO USPEŠNOST	27
4 PRIHODNOST RELIGIJ KOT EKONOMSKEGA DEJAVNIKA	34
SKLEP	36
LITERATURA IN VIRI	38

KAZALO SLIK

Slika 1: <i>Vpliv religije na ekonomsko uspešnost</i>	5
Slika 2: <i>Stopnja rasti in obiskovanje verskih ustanov (vključeno tudi verovanje v nebesa)</i>	28
Slika 3: <i>Ekonomska rast in obiskovanje verskih ustanov (vključeno verovanje v pekel)</i>	29
Slika 4: <i>Stopnja rasti in verovanje v nebesa</i>	29
Slika 5: <i>Ekonomska rast in verovanje v pekel</i>	29
Slika 6: <i>Vpliv obiskovanja verskih ustanov na BDP na prebivalca</i>	30
Slika 7: <i>Vpliv verovanja v nebesa na BDP na prebivalca</i>	30
Slika 8: <i>Vpliv verovanja v pekel na BDP na prebivalca</i>	31
Slika 9: <i>Razvrstitev religij glede na vpliv na ekonomsko uspešnost gospodarstva</i>	33

UVOD

"Religija je ena od pomembnih razsežnosti naše biti, saj kroji naša življenja, zavedno, še pogosteje pa nezavedno, usmerja tokove našega obstoja in jih premika. Je tisto, kar združuje množice in posameznike v njih dela enake, in je tisto, kar postavlja meje med neenakimi zunaj tega območja. Skratka, združuje in ločuje. Je nekaj opojnega. Toda kje so njene meje in kakšna je njena prihodnost?" (Ratels, 2009, str. 1)

V diplomskem delu sem si zastavila dve hipotezi. Prva je, da religija deluje kot ekonomski dejavnik, torej lahko vpliva na ekonomijo. Od tod izvira tudi moja druga hipoteza, da religija vpliva na ekonomsko uspešnost gospodarstva. Posamezne religije imajo lahko različen vpliv na uspešnost gospodarstva. Zato sem si v sklopu druge hipoteze zastavila še vprašanje, ali si vpliv religij na uspešnost gospodarstva res sledi v določenem zaporedju. V tem zaporedju veljata judaizem in protestantizem za religiji, ki najbolj vplivata na uspešnost gospodarstva, sledi jima rimskokatoliška vera, za njo pa pravoslavna. Kot religijo, ki najslabše vpliva na ekonomski razvoj in uspeh gospodarstva, pa sem izpostavila islam.

V skladu s svojimi hipotezami sem na začetku predstavila različna razumevanja religije na splošno ter skušala teoretično opredeliti, kako jo lahko razumemo kot ekonomski dejavnik. Pojasniti sem želela, kako religija determinira etiko posameznika in družbe ter kot ideologija oblikuje človekovo mišljenje. Za izhodišče svojega preučevanja sem uporabila novo institucionalno ekonomiko, saj poudarja pomen institucij in jih razume kot množico pravil, ki vplivajo na posameznika in njegov odnos do ekonomije. Svojo tezo sem podkrepila še z Webrovo teorijo o povezanosti protestantske etike z razvojem kapitalizma.

V drugem delu sem predstavila vpliv različnih religij na odnos posameznikov do ekonomije in njihovo ekonomsko uspešnost. Orisala sem tri pglavitne monoteistične religije: judaizem, krščanstvo in islam. Vsako od njih sem nato obravnavala skozi temeljna religiozna besedila, in sicer Sveto pismo stare in nove zaveze, Talmud in Koran, ter skozi ekonomsko miselnost nekaterih verskih učenjakov, ki so delovali v preteklosti.

Kot nadaljevanje zgodovinskega pregleda verstev in njihovega vpliva na ekonomsko življenje sledi v tretjem delu obravnava različnih raziskav o vplivu religije na ekonomsko uspešnost gospodarstva. V tem delu sem skušala potrditi svoji hipotezi.

Ob svojem preučevanju sem ugotovila, da je religija le eden izmed mnogih elementov, ki vplivajo na ekonomsko stanje držav, kljub temu pa ima lahko zelo občutne posledice, saj je posameznikom največkrat kar privzgojena in jih zato skorajda sili, da delujejo v njenih okvirih. V zadnjem delu sem razmišljala še o prihodnosti religij kot ekonomskem dejavniku. Ali religije izgubljajo pomen, ali bodo le še bolj vplivne, bodo le še bolj diferencirale posamezne družbe?

1 RELIGIJA KOT EKONOMSKI DEJAVNIK

1.1 POMEN IN RAZUMEVANJE RELIGIJE

Definicija v leksikonu pravi: *"Religija je oblika družbene zavesti z značajem svetovnega nadzora, ki v vsakokratnih okoliščinah odraža prevladujoče naravne in družbene sile v fantastični, od človeka, narave in zgodovine neodvisni podobi. Temelji na nepoznavanju in nezadostnem obvladovanju naravnih in družbenih zakonitosti, izraža pa se v pripisovanju stvariteljske vloge nadzemeljskim silam in občutku odvisnosti on njih ter v iluzijskih kulturnih dejanjih, obredih itd."* (Krušič, 1973, str. 829)

V zgodovini so avtorji religiji pripisovali različen pomen. V 19. stoletju sociologija religije izoblikuje dve glavni teoriji o nastanku religije, animizem in naturalizem. Animizem je verovanje v duhove in izvira iz človekove potrebe po odgovarjanju na življenjska vprašanja. Edward B. Taylor (v Haralambos, 1989, str. 435) trdi, da je religija v obliki animizma nastala, da bi zadovoljila človekovo intelektualno naravo in njegovo potrebo po razumevanju življenja, smrti in sanj. Naturalizem je nastal iz človekovega doživljanja narave, predvsem iz vpliva, ki ga ima narava na človeška čustva. Animizem torej išče vir religije v človeških intelektualnih potrebah, naturalizem pa v delovanju sil narave na njegove emocije.

Izvor religije sta med drugimi preučevala tudi James Frazer, ki je bil prepričan, da je magija prva stopnja človeškega intelektualnega razvoj, in Lucien Levy Bruhl, ki je izvor religije pojasnjeval s teorijo o primitivni miselnosti (Parrinder, 1977, str. 17).

Teorije o nastanku religije so zgolj ugibanja in jih ne moremo uporabiti kot znanstvene razlage. Poleg tega pa ne moremo trditi, da so vse religije nastale zaradi istega vzroka, saj gre za zelo kompleksne pojave. Religija je verjetno stara toliko kot misleči človek, njen pojav pa je preveč oddaljen, da bi lahko poiskali trdne dokaze, ki bi ga pojasnili. Zato so moderni raziskovalci ta vprašanja opustili in začeli preučevati različne razvojne stopnje in oblike religioznega življenja ter skušali ugotoviti, kakšna je vloga religije za človeštvo.

S funkcionalističnega vidika religija pripomore k zadovoljevanju temeljnih potreb družbe. S tega stališča družba zahteva določeno stopnjo družbene solidarnosti, vrednostni konsenz, skladnost in integriranost svojih delov. Funkcija religije je njen prispevek k izpolnjevanju teh potreb.

V svojem delu *Elementarne oblike religioznega življenja* je Emile Durkheim (v Tokarev, 1974, str. 11) razglasil vero za družbeni pojav. Ovrigel je naturalistične in animistične nazore ter sklenil, da je religija lahko nastala le v družbi. V veri družba nekako časti samo sebe, saj je odnos med človekom in družbo pravzaprav odnos med človekom in svetim. Različnim oblikam družbe oziroma različnim stopnjam razvitosti družbe ustrezajo različne oblike vere.

Vero priznava kot večno, ker je tudi obstoj družbe večen, vse dokler bodo živeli ljudje. Funkcijo religije Durkheim vidi v tem, da krepi družbeno zavest in tvori osnovo družbenega življenja.

Podobno kot Durkheim tudi Bronislaw Malinowski razume religijo kot sredstvo, ki krepi družbene norme, vrednote in solidarnost. Vendar pa meni, da se religija ne ukvarja z družbo kot celoto, temveč le z določenimi področji družbenega življenja. Ta področja pomenijo emocionalno stresne situacije, ki ogrožajo družbeno solidarnost. Življenjske krize so v vseh družbah obkrožene z religioznim ritualom, ki daje občutek utehe, moči in kontrole.

Parsons se strinja z Malinowskim, da je religija omejena le na določena področja družbe oziroma določene probleme, ki se pojavljajo v vseh družbah, ter da deluje kot pomirjevalo, saj blaži napetosti in frustracije ter tako krepi družbeno stabilnost in družbeni sistem nasploh. Poglavitna funkcija religije je, da daje smisel življenju in vsem izkustvenim doživetjem, kljub mnogim protislovjem, ki ta smisel ogrožajo (Haralambos, 1989, str. 439).

Ti avtorji gledajo z vidika, ki ima do religije pozitiven odnos in zanemarljivo možnost razumevanja religije kot uničevalne in razdiralne sile.

Negativen odnos do religije pa vsekakor odseva marksistično razumevanje religije. Za Marxa (Haralambos, 1989, str. 441) je religija iluzija, ki lajša trpljenje, ki ga povzroča izkoriščanje. Je niz mitov, ki opravičujejo obstoj podložnih delavcev in vladajočega razreda. Religija pači stvarnost in pomaga ustvarjati lažno razredno zavest. »Je opij za ljudi« in deluje kot mamilo, ki ne naredi ničesar. Je le nerazumen poskus, ki naj bi življenje naredil znosnejše. Kot taka slepi ljudi, namesto da bi jim prinašala srečo in izpolnjenost. Z marksističnega vidika religija lahko ublaži bolečino zaradi zatiranja na več načinov:

- objavlja večno blaženost v posmrtnem življenju,
- trpljenje, ki ga povzroča zatiranje, razglasa za vrlino,
- ponuja možnost, da nadnaravne moči rešijo probleme na zemlji,
- opravičuje družbeni red in posameznikov položaj v njem.

Poleg tega vloga religije ni samo blažitev učinka zatiranja, ampak je tudi sama instrument tega zatiranja. Deluje kot mehanizem kontrole, ki pripadnike podložnega razreda slepi glede njihove resnične situacije in njihovih resničnih interesov. Religijo pa sprejema tudi vladajoči razred, vendar z namenom, da bi upravičil svoj položaj pred sabo in drugimi ter zaščitil svoje interese.

Tudi Engels razume vero kot eno izmed oblik ideologije – poleg filozofije, morale, prava, umetnosti itd. Vendar pa vera pri njem zavzema poseben položaj. Njena prva in značilna lastnost je, da je popačeno spoznanje, popačen odsev stvarnega sveta (Tokarev, 1974, str. 12). Ne glede na to, s kakšnega stališča so avtorji gledali na religijo, lahko pri vseh zasledimo, da ima religija po njihovem mnenju močan vpliv na človeka.

1.2 RELIGIJA IN EKONOMIJA

Religija določa ljudi ter vpliva na vedenje in sprejemanje odločitev tudi v ekonomskem pomenu. Lahko jo razumemo tudi kot dejavnik, ki prek institucij sooblikuje družbeno okolje. Institucionalistična paradigma obravnava ekonomijo kompleksno, iz več zornih kotov, ne le kot agregat racionalnih ekonomskih posameznikov. Ekonomski subjekti se v realnosti odločajo v razmerah negotovosti, zato so njihove odločitve le omejeno racionalne; pogosto so determinirane tudi s širšim kulturnim okoljem in sistemom vrednot v družbi (Sušjan, 2006, str. 303).

Institucionalizem se je razvil na podlagi ameriškega institucionalizma s prehoda 19. v 20. stoletje, njegove zarodke pa najdemo že v nemški zgodovinski šoli. Stara institucionalna ekonomika, ki nadaljuje tradicijo T. Veblena, nasprotuje neoklasični razlagi, po kateri je bistvo ekonomske teorije maksimizacija ob danih omejitvah. Ekonomska teorija naj bi bila torej predvsem teorija izbire z vidika popolnoma racionalnega ekonomskega subjekta. To po mnenju institucionalistov zanemarja širše vidike človeškega obnašanja in delovanja v ekonomskem procesu. Institucionalisti se sicer strinjajo, da je v ekonomski analizi ključnega pomena človeško obnašanje, vendar to ne temelji le na matematičnem izračunu. Človeško obnašanje determinira širše institucionalno in družbeno okolje, v katerem imajo pomembno vlogo zgodovinsko in družbeno pogojeni običaji, navade, načini razmišljanja, ustaljeni vzorci obnašanja, kultura itd. Človeka v procesu ekonomskih odločitev je treba obravnavati ne kot enodimenzionalen računski stroj, kar velja za neoklasično teorijo, temveč kot kompleksno in v konkretno institucionalno oziroma kulturno okolje vpeto osebnost (Sušjan, 2006, str. 305).

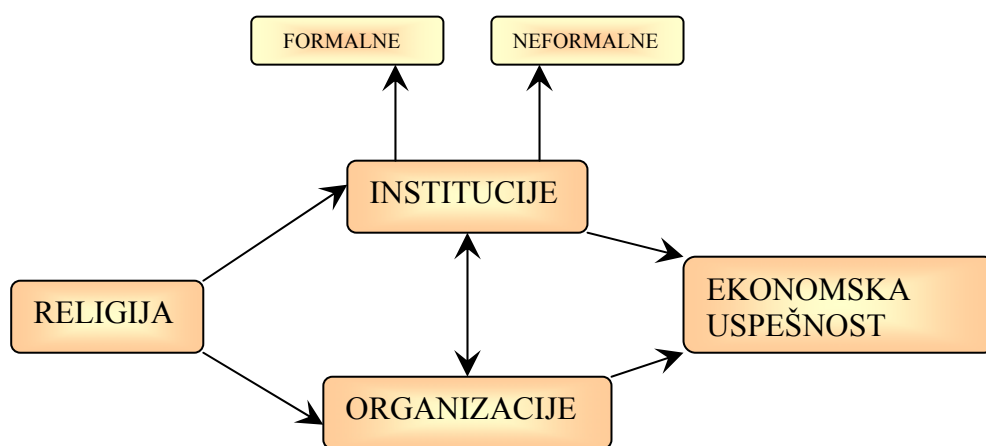
Ena poglobitvenih značilnosti institucionalizma je preučevanje institucionalnih sprememb. Problematiko povezanosti med gospodarskim razvojem nacionalnih ekonomij skozi zgodovino in njihovimi institucionalnimi značilnostmi je najbolj temeljito preučil ameriški nobelovec Douglass C. North. V svojem delu *Institucije, institucionalne spremembe in gospodarska uspešnost* opredeljuje institucije kot pravila igre v družbi ali bolj formalno kot omejitve, ki smo jih ljudje zgradili za oblikovanje interakcij. Meni, da institucije vplivajo na delovanje gospodarstva, njihov razvoj pa je bistveno vplival na različno uspešnost gospodarstev (North, 1998, str. 9).

North je z zgodovinsko primerjavo gospodarskega razvoja zahodnih držav pokazal, da so od poznega srednjega veka naprej nekatere države hitreje vzpostavile takšno institucionalno strukturo, ki je olajševala menjavo blaga. Obstajali so trgi, poskrbljeno je bilo za varnost transportnih poti, zaščitena je bila zasebna lastnina, imeli so urejen sodni sistem. Vse to je bilo posledica dobrega političnega sistema, ki je omejeval moč vladarjev, da so se tovrstne reforme lažje uveljavljale (Sušjan, 2006, str. 284). Poleg tega pa je bila za napredek zaslužna tudi zavest ljudi, na katero je vsaj delno vplivala religija.

Institucije so celota relativno trajnih in ustaljenih odnosov, ki se oblikujejo za zadovoljevanje različnih potreb in interesov družbe. So družbeno sprejeti načini opravljanja kake družbene

dejavnosti, ki je pomembna za vzdrževanje in funkcioniranje družbenega sistema (Krušič, 1973, str. 366). Institucije, ki so lahko formalne in neformalne, so torej okvir, v katerem potekajo interakcije med ljudmi. Prav tako zagotavljajo strukturo interakcij med ljudmi organizacije, vendar se le-te razlikujejo od institucij. Med organizacije sodijo politična, gospodarska in družbena telesa (na primer cerkev) ter izobraževalne ustanove. Institucionalni okvir močno vpliva na nastanek in razvoj organizacij, posledično pa organizacije vplivajo na razvoj institucionalnega okvirja. Organizacije nastajajo namenoma kot posledica obstoječih institucionalnih omejitev in so, ko skušajo doseči svoje cilje, poglaviti dejavnik institucionalnih sprememb (North, 1998, str. 11).

Slika 1: *Vpliv religije na ekonomsko uspešnost*

Slika 1 nam prikazuje, v kakšni smeri poteka vpliv religije na ekonomsko uspešnost. Religija vpliva na institucije, tako formalne (na primer zakoni, ki izvirajo iz verskih zapovedi in prepovedi) kot neformalne (na primer običaji, tradicije, navade in norme). Religija vpliva tudi na nekatere organizacije, kot so verske šole, razna združenja, politične stranke in druge verske ustanove. Institucije in organizacije delujejo vzajemno, vplivajo na medsebojni razvoj in pomenijo temelj družbenega sistema, ki ga oblikujejo, usmerjajo njegov razvoj in mu postavljajo omejitve. To seveda odseva tudi v ekonomski uspešnosti družbe.

1.3 WEBROVO RAZUMEVANJE RELIGIJE KOT EKONOMSKEGA DEJAVNIKA

Vsako ekonomsko okolje ima svojo specifiko. Poleg kulture in zgodovinskega razvoja ima pomemben delež pri razvoju gospodarstva tudi religija. Da je religija pomembna komponenta za razumevanje sveta, je trdil tudi Max Weber. Preučeval je odnos med vzponom protestantizma in razvojem zahodnega industrijskega kapitalizma. Bistvo kapitalizma je pridobivanje dobička, vendar pa »duh kapitalizma« ne predstavlja le pridobivanja denarja; gre tudi za način življenja, ki ima svojo etiko in svoje dolžnosti. Asketski protestantizem naj bi

omogočil razvoj zahodnega kapitalizma. Protestanti so obsojali brezposelnost in hedonizem, svoje moči so usmerjali v pridobivanje denarja ter tako vplivali na razvoj in prakso kapitalizma. Akumulacija denarja in omejena poraba sta omogočili produktivno vlaganje kapitala, to pa je prvi pogoj in temelj kapitalizma (Haralambos, 1989, str. 445).

V svojem delu »*Protestantska etika in duh kapitalizma*« je Weber pri raziskovanju odnosov med staro protestantsko etiko in razvojem kapitalističnega duha izhajal iz del Calvina, kalvinizma in drugih puritanskih ločin (Weber, 1988, str. 84).

Osrednje načelo kalvinizma je nauk o predestinaciji, kar pomeni, da je ljudem že ob rojstvu določeno zveličanje ali poguba. Za premagovanje takšne negotovosti je kalvinizem uporabljal dva tipa dušnopastirskega svetovanja. Prvi pravi, da je človekova dolžnost, da se ima za izvoljenega ter da odganja sleherni dvom. Drugi pa kot sredstvo za doseganje samozavesti oziroma odganjanja dvoma svetuje neutrudno poklicno delo (Weber, 1988, str. 109). Zaradi predestinacije popravljane grehov ni mogoče, zato so kalvinisti svoje vsakdanje življenje oblikovali načrtno, to pa je postalo osnova za nastanek racionalnega življenjskega sloga. Tako je kalvinizmu uspelo prenesti asketsko življenje katoliških menihov v posvetno poklicno življenje. Racionalizirano življenje pa je omogočilo razvoj kapitalizma (Jan, 2002, str. 23).

Po Webrovem mnenju je angleški puritanizem, ki ima osnove v kalvinizmu, najbolje opredelil idejo poklica, ki pomeni osnovo za razvoj racionalne organizacije dela. V svoji knjigi nam takole predstavlja puritanska načela (Weber, 1988, str. 169):

- »Zapravljanje časa je prvi in najtežji greh.« Ker so življenje razumeli kot zelo kratko in dragoceno, so obsojali družabno življenje, nekoristno govorjenje in celo čezmerno spanje. Vsako izgubljeno uro naj bi namreč odtegnili delovanju v božjo slavo.
- »Kdor ne dela, naj ne je.« Delo je pomenilo od Boga predpisan samozadostni namen življenja.
- »Delo pomeni ukaz, ki ga je Bog dal posamezniku, da bi ta deloval v njegovo čast.« Vsakomur naj bi Bog namenil poklic, ki ga mora prepoznati in mu služiti.
- »Bog ne zahteva dela zaradi dela samega, temveč racionalno poklicno delo.« Osrednji poudarek puritanske ideje o poklicu temelji na metodični naravi poklicne askeze.
- »Koristnost kakega poklica in ustreznost dopadljivost le-tega Bogu se merita po npravstvenem dejavniku in zatorej po tem, kako pomembne so za skupnost dobrine, ki jih človek v svojem poklicu proizvede.« Poleg tega so odobraval tudi menjavo dela, če je šlo za pridobitev koristnejšega poklica.
- »Če je Bog pokazal kateremu izmed svojih vernikov možnost zaslužka, je imel pri tem gotovo svoje namene. In verni kristjan je zatorej moral slediti temu poklicu, tako da se je naposled s tem okoristil.« Bogastvo ni bilo opravičljivo, če je bilo namenjeno za grešno uživanje in brezdelje. V primeru poklicne dolžnosti pa bogatenje ni bilo samo dovoljeno, ampak celo zapovedano.
- »Bog blagoslavlja svoje tudi in predvsem v tem življenju, to pa celo z materialnimi dobrinami.«

- »Človek je samo upravitelj dobrin, ki mu jih je naklonil Bog.« Zato je pri puritancih veljalo, da kulturne dobrine estetske in športne narave človeka ne smejo stati nič. Denarja naj ne bi zapravljali za svoj lastni užitek, saj to ne bi bilo v čast Bogu.

Posvetna protestantska askeza se je uprla sproščenemu uživanju lastnine in omejila porabo, predvsem luksuzno. Legalizirala je pridobitništvo, ga iztrgala iz tradicionalistične etike in ga napravila za izraz božje volje. V boju proti skušnjavam je šlo za boj zoper iracionalno porabljanje lastnine. Zapovedana askeza je namreč imetnika poskušala pripraviti do tega, da bi lastnino nalagal v potrebne in koristne stvari (Weber, 1988, str. 193). Delitev dela je vodila v izboljšave v proizvodnji, poklicno delo pa je spodbudilo specializacijo. Askeza je zagotavljala predano delovno silo in opravičevala neenako razdeljenost dobrin kot posledico božje volje. Tej puritanski miselnosti Weber pripisuje velik pomen, saj deluje kot gonilna misel kapitalističnega gospodarstva ter ima pomemben vpliv na ekonomijo.

Poglavitni prispevek Webrovih sociološko-religioznih analiz je razkritje povezave med doktrino zveličanja v asketskem protestantizmu in oblikovanjem nove poklicne etike, ki je postala najpomembnejša sila v razvoju modernega kapitalizma in zahodne racionalne kulture nasploh (Weber, 1988, str. 210). Asketski protestantizem je torej s svojo religiozno reglementacijo posvetnega življenja ob hkratnem delovanju drugih dejavnikov oziroma zgodovinskih procesov, na primer pojava racionalne birokratske organizacije v politiki, formalizacije prava, pojava tržnega gospodarstva, spodbudil razvoj kapitalizma predvsem na Nizozemskem, v Angliji in pozneje v Ameriki (Weber, 1988, str. 216).

V svojih raziskavah Weber ugotavlja, da v azijskih religijah, hinduizmu, konfucionizmu, budizmu in džainizmu, prevladuje prilagoditev ali beg od sveta, v judovstvu in krščanstvu preseganje, v protestantizmu pa obvladovanje sveta. Poglavitna značilnost protestantske etike je povezava asketizma z usmerjenostjo v svet oziroma posvetnost. V okviru etike azijskih religij so se sicer oblikovali moderni nastavki, vendar so zaradi tradicionalizma te družbe stagnirali. Religiozno motivirani proces racionalizacije in modernizacije v protestantizmu pa je razbil okove tradicionalistične družbe in deloval kot osnova za ekonomsko, tehnično in pravno racionalnost. Poleg protestantske etike so na razvoj modernega kapitalizma seveda vplivali še mnogi drugi dejavniki (Weber, 1988, str. 219).

Teorija Maxa Webra je imela velik vpliv na sociologe in zgodovinarje. R. H. Tawney, najbolj znan Webrov kritik, se je z Webrom sicer strinjal, da sta kapitalizem in protestantizem povezana, vendar je menil, da ta povezava teče v nasprotni smeri. V svojem delu *Religija in vzpon kapitalizma* trdi, da je protestantizem prevzel v ustvarjanje dobička usmerjeno etiko kapitalizma. Navaja, da je kapitalistični duh obstajal že v 15. stoletju v Benetkah, Firencah, južni Nemčiji in Flandriji, saj so bila ta območja v tistem obdobju trgovski in finančni centri. Razvoj kapitalizma v 16. in 17. stoletju na Nizozemskem in v Angliji pa naj ne bi bil spodbujen s protestantsko etiko, temveč z ekonomskimi premiki, zlasti z odkritji sveta in posledičnim bogatenjem.

Najmočnejšo povezavo med protestantizmom in kapitalizmom je Tawney videl v racionalnosti. Protestantska etika se je uprla tradicionalizmu in je racionalnost vnesla v vsakdanje in poklicno življenje. Racionalnost v kapitalizmu naj bi postala načelo protestantizma, saj je pomenila nasprotje tradicionalizmu v katolicizmu. Protestanti naj bi ugotovili, da trdo delo in racionalna organiziranost kot kreposti kapitalizma ustrezata konceptu življenja v čast Bogu. Kapitalizem naj bi se tako skladal z načeli protestantizma.

Tawney kot zgodovinar ni videl linearne povezave med kapitalizmom in protestantizmom. Menil je, da je Webrova teorija preveč enostavna za pojasnjevanje zgodovinskih dogodkov, saj so povezave med zgodovinskimi dogodki nelinearne in zapletene. Protestantska etika, temelječa na vztrajnosti in trdem delu, je po njegovem mnenju sicer pripomogla k vzponu kapitalizma, vendar je nanjo hkrati vplival razvoj kapitalistične družbe (Pierotti, 2003). Poleg te so se pojavile še mnoge druge kritike in povzročile veliko razprav.

Z zgodovinskimi dejstvi in ekonomsko zgodovino je Webrovo teorijo mogoče celo delno ovreči. Zarodki kapitalizma so se pojavili že v 13. stoletju, in sicer v Italiji, kasneje, v 15. stoletju, pa še v južni Nemčiji in Flandriji, ko so mesta dosegla bolj ali manj popolno samoupravo. Poleg spremembe v mišljenju, ki jo je prinesla renesansa, sta na razvoj mest vplivala razmah trgovine, obrti in bančništva ter dvig splošne blaginje. Nova spoznanja so temeljito omajala prepričanje o stalnosti pojavov in vero v podedovane resnice. To je omogočilo precej svobodno delovanje posameznikov in družbe nasploh ter pojav kapitalističnega duha, ki je prinašal napredek (Krušič, 1968, str. 160-174). Tako naj bi nekakšen kapitalizem obstajal že pred reformacijo, vzponom protestantizma in razvojem protestantske etike.

Kljub temu pa Webrove teze ostajajo zanimive, kajti dejstvo je, da je nekaj povzročilo razvoj in rast sodobnega kapitalizma v 16. stoletju. Morda protestantska etika res ni bila edini dejavnik, ki je vzpodbudil rast kapitalizma, vendar pa je bila vsekakor pomemben dejavnik tistega časa. Tako ostaja Webrovo delo temelj za razumevanje razvoja kapitalizma in vpliva, ki ga lahko ima religija kot ekonomski dejavnik. V njegovem delu sem pravzaprav našla teoretično podlago za svoji hipotezi. Vsaka religija prinaša drugačne ekonomske posledice ter različno vpliva na uspešnost gospodarstva.

2 EKONOMSKI POGLEDI NAJPOMEMBNEJŠIH MONOTEISTIČNIH RELIGIJ

2.1 JUDAIZEM

Judaizem je najstarejša monoteistična vera. Razvijati se je začel na Bližnjem vzhodu in se ob manjših spremembah ohranil vse do današnjih dni. Več tisoč let stara judovska zgodovina je poskrbela za bogato tradicijo ter pomembno vplivala tudi na krščanstvo in islam. V večini verstev se je kot tolažba razvil nauk o posmrtnem življenju na onem svetu kot plačilu za

zemske trpljenje. V judaizmu pa takšnega nauka ni. Judovska vera je trpeče tolažila z naukom o božjem izbranstvu. Če Judje trpijo, so za to krivi sami, saj kršijo božje zapovedi in so zato kaznovani. Kljub temu pa ostajajo izvoljeno ljudstvo, ki mu bo Bog (Jahve) nekoč odpustil in ga povzdignil nad vse narode na zemlji (Tokarev, 1974, str. 279).

Temeljni vir za preučevanje judaizma je Biblija oziroma Sveto pismo stare zaveze, ki ga priznavajo tudi kristjani in se deli na tri dele. Prvi del sestavljajo knjige zakona, ki se hebrejsko imenujejo Tora ali tako imenovani Mojzesov pentatevh. Sem sodijo Geneza, Eksodus, Levitikus, Numeri in Deuteronomium. Geneza pripoveduje o tem, kako je Bog ustvaril svet in človeštvo, o vesoljnem potopu in Noetovi rešitvi, o pradedih judovskega ljudstva Abrahamu, Izaku, Jakobu ter naselitvi Judov v Egiptu. Eksodus pripoveduje o življenju in delovanju Mojzesa in rešitvi Judov iz egiptovskega suženjstva. Vsebuje tudi deset božjih zapovedi in druge verske predpise. Levitikus in Deuteronomium obsegata versko zakonodajo, Numeri pa poleg zakonodaje še zgodovino Judov po odhodu iz Egipta do zasedbe Palestine oziroma dežele Kanaan. K peteroknjižju sodi še knjiga Josue Navina, ki pripoveduje o tem, kako so Judje pod vodstvom Josue zasedli deželo Kanaan. Drugi del sestavljajo zgodovinske knjige ali pisma. To so: Knjiga sodnikov, Knjiga Ruth, štiri Knjige kraljev, Knjiga Ezdrova, Nehemijeva, Esterina, Jobova, Psalmi, knjiga Salomonovih pregovorov, Pridigar in Visoka pesem. Tretji, zadnji del pa sestavljajo knjige prerokov (Tokarev, 1974, str. 267).

Pomembna za judovsko vero je bila doba diaspore. Selitev Judov čez meje je potekalo že v 7. in 6. stoletju pr. n. št., množično izseljevanje pa se je začelo po zatrtju judovskega upora proti rimski prevladi v 1. stoletju n. št., ob uničenju Jeruzalema. V času razselitve je kot spomenik obnove verske osamelosti Judov in kot drugi pomemben vir preučevanja judaizma nastal Talmud. To je kodeks versko-pravnih pravil življenjske in izpovedne modrosti. Sestavljata ga dva dela. Prvi je Mišna, obširna ponovitev oziroma razlaga zakona, drugi pa Gemara, razlaga razlage. Vsebujeta zbirko zakonov in obrednih pravil, legende, prilike, zapletene pravniške primere ipd. Talmud je nastal v krogu judovskih bogatašev, trgovcev ter sužnjelastnikov in bil tako predvsem njim v korist. V njem se zrcalijo velika razredna nasprotja znotraj judovskih občin, saj so bili revni kmetje in rokodelci deležni odkritega omalovaževanja; le redki bogatejši med njimi so si lahko pridobili blaženost z dobrotelostjo. Siromakom in sužnjem torej judovska vera v nasprotju s krščansko ni ponujala nikakršne tolažbe. Talmud je postal temelj življenja judovskih občin, saj so bili Judje brez svoje države, brez svoje oblasti, raztreseni po občinah med prebivalstvom tuje narodnosti in vere, le pod oblastjo voditeljev svojih občin. Rabini so rešitve iskali izključno v Talmudu in vsak primer utemeljevali z verskimi predpisi. Poslušnost rabinom in priznavanje njihove neomejene avtoritete pa je privedla do še večje osamitve Judov med tujim prebivalstvom (Tokarev, 1974, str. 284).

Kljub mračni zgodovini je za judovsko diasporo značilna precejšnja ekonomska uspešnost. Ta je odvisna od treh dejavnikov. Prvi je močna identiteta, ki izhaja iz notranje povezanosti med skupinami Judov in zavračanja zunanjega okolja. To omogoča osamitev in oddaljitev od

okolja, hkrati pa spodbuja kreativnost in produktivnost. Drugi dejavnik, ki vpliva na ekonomsko uspešnost Judov, je ugodna poklicna struktura. Diaspora je močnejše navzoča v poklicih, kot so bančništvo, zlatarstvo in zastavljalištvo, ter je večinoma samozaposlitvena. Tako so Judje bolj zaščiteni pred negativnimi učinki gibanj na trgu delovne sile. Poleg tega diaspore spodbujajo samopomoč v obliki skupinskih projektov, ki zmanjšujejo tveganje pri poslovanju. Zadnji dejavnik je želja po znanju in izobraževanju, povezana z migracijami in potrebo po uveljavitvi v novem okolju (Radman, 1999, str. 3).

Ti in drugi dejavniki, ki vplivajo na ekonomsko uspešnost Judov, izvirajo predvsem iz njihove vere in zgodovinskih okoliščin. V temeljnih delih judovske vere, Bibliji in Talmudu, lahko najdemo veliko besedil, ki obravnavajo ekonomska vprašanja.

2.1.1 Odnos do bogastva, premoženja in revščine

Judje posedovanje materialnih dobrin obravnavajo kot blagoslov in ne kot greh. Materialna preskrbljenost je božje darilo ali nagrada. Med drugim na praznik, imenovan jom kipur, ki velja za spravni dan, ko se izpovedo grehov, molijo za uspešnost in bogastvo, da ne bi bili odvisni od drugih.

Seveda to ne pomeni, da so vsi Judje živeli v izobilju. Pravzaprav so se soočali z velikimi razlikami med bogatimi in revnimi. Vendar tega niso dojemali kot nekaj krivičnega, temveč kot nekaj naravnega. Talenti in sposobnosti ljudi se razlikujejo, zato je tudi premoženje različno porazdeljeno. Čeprav je revščina nekaj samoumevnega, se ohranjata solidarnost in potreba po pomoči šibkejšim (Wilson, 1997, str. 28).

To je vidno v Talmudu, delu, ki se med drugim ukvarja z neenakomerno porazdelitvijo dobrin. Zadostiti skuša minimalne življenjske potrebe revnih, ob tem pa upošteva subjektivne potrebe bogatih. Judaizem ne zagovarja prostovoljne revščine, saj življenje od miloščine človeku ni v čast. Sprejeti je treba tudi najbolj hlapčevsko delo in raje delati na sabat, zapovedan dan počitka, kot pa biti odvisen od dobrote drugih. Za krepostno dejanje šteje podaritev desetine premoženja v dobrodelne namene. Večje darilo, na primer petina premoženja, pa je prepovedano, razen za zelo bogate (Shapiro, 1986, str. 54). V Talmudu lahko zasledimo, da je Bog dovolil razlike v bogastvu tudi zato, da se lahko bogatejši z dajanjem miloščine rešijo pekla. Gemara pravi (Werber, 1982, str. 288): *"Ako vaš Bog ljubi reveže, zakaj jih sam ne oskrbuje? ... Zato, da se lahko prek njih rešimo obsodbe na pekel."* Vsakdo lahko najde koga, ki je še revnejši, zato tudi od manj blagoslovljenih pričakujejo dobrodelnost. Talmud celo določa kriterij za definiranje revščine. Določen je znesek, ki naj bi zadoščal za osnovne potrebe družine v enem letu in velja za minimalni dohodek. Tistim nezaposlenim, ki si ta dohodek priskrbijo, ni dovoljeno prejemati miloščine (Shapiro, 1986, str. 56).

Judaizem je razvil program pomoči revnim, ki daje prednost obveznemu pred prostovoljnim dajanjem pomoči. Program, ki temelji na Bibliji, določa štiri vrste pomoči iz letne žetve: pridelke z roba polja, ostanke poljščin, pozabljene snope in že prej omenjene desetine za revne. Kmetje so morali na zahtevo rabinov vsako leto darovati del svojega pridelka revnim. Z razselitvijo Judov so se ta pravila spremenila. Judovske skupnosti so revščino reševale z imenovanjem zbiralcev, ki so odmerili in zbirali pomoč. Ustanovile so dva sklada. V enem so vsak dan zbirali hrano, ki je zagotavljala dva obroka na dan, v drugem so poleg hrane zbirali še druge potrebščine za ves teden. Poleg pomoči iz teh skladov so revni med prazniki prejeli še dodatno pomoč. Skrbeli so tudi za to, da ne bi bilo zlorab pri zbiranju pomoči (Shapiro, 1986, str. 58). Tako so judovske skupnosti pod vodstvom rabinov razvile nekakšen sistem obdavčenja s pomembno alokacijsko funkcijo.

2.1.2 Judovsko razumevanje posojanja na obresti

Prepoved posojanja na obresti se v Stari zavezi pojavi kar trikrat. Prvič jo zasledimo v Eksodusu 22,24: *"Če posodiš denar mojemu ljudstvu, ubožcu zraven sebe, mu ne bodi kakor oderuh, ne nalagaj mu obresti!"* V tem primeru gre za prepoved z namenom ohranjanja solidarnosti, ki naj bi preprečila odvisnost revnih Judov od posojilodajalcev. Drugič srečamo prepoved v Levitikusu 25, 35-37: *"Če tvoj brat poleg tebe obuboža in se ne more več vzdrževati, ga podpiraj, kakor da bi bil tujec ali gostač, da bo mogel živeti poleg tebe! Ne jemlji od njega obresti in ga ne odiraj, temveč boj se svojega Boga, da bo tvoj brat mogel živeti poleg tebe! Ne posojaj mu denarja z obrestmi in ne dajaj mu hrane za oderuške cene!"* Tukaj je prepoved podkrepljena s strahom pred Bogom, saj je božji zakon nad človeškim. Prepoved se pojavi še v Deuteronomiumu 23, 20-21: *"Ne jemlji obresti od svojega brata: obresti za denar, obresti za hrano, obresti za kakršno koli reč, ki se posoja na obresti! Tujcu smeš posojati na obresti, bratu pa ne, da te blagoslovi GOSPOD, tvoj Bog, v vsem, česar se loti tvoja roka v deželi, v katero greš, da jo vzameš v last!"* V tem primeru sta torej posojanje Judu in posojanje tujcu ločeni. Poleg tega se prepoved razširi na vse, kar se posoja na obresti. Ta prepoved je imela močan vpliv na razvoj Talmuda (Baek, 1994, str. 39).

Mišna o obrestih pravi (Werber, 1982, str. 194): *"Kaj je oderušstvo in kaj obresti? – Kaj je oderušstvo? – Če nekdo posodi eno selo za pet dinarjev ali dve seli pšenice za tri. Vendar je to prepovedano, ker on tako odira. Kaj so obresti? Če nekdo ustvari dobiček s plodovi. Kako? Ta je kupil pšenico za en zlati dinar, ker je bila to cena, vendar pa je pšenici čez določen čas cena zrasla na trideset srebrnih dinarjev, in tisti pravi: "Daj mi mojo pšenico, ker jo hočem prodati in namesto nje kupiti vino." Vendar mu drugi odgovori: "Tvoja pšenica je zate obračunana po trideset, in za tolikšno vrednost imam vina." Vendar pa on nima vina."*

Posojanje na obresti Nejudom je bilo poglavitni vzrok nastanka trenj med Judi in pripadniki drugih verstev. Kljub preganjanju so Judje sledili razvoju prebivalstva in so bili zaradi spretnosti v finančnih zadevah nenadomestljivi. Poleg tega pa so bili tudi edini, ki jim vera ni

popolnoma prepovedovala ukvarjanja z obrestmi, tako kot sta to počeli krščanska in islamska vera.

2.1.3 Trg, državna regulacija cen in pravična cena

Za Jude je trg povsem naraven del ekonomskega življenja, nakupi in prodaje pa popolnoma normalne, vsakodnevne aktivnosti. V zvezi s trgovanjem lahko v Bibliji zasledimo možnost izkoriščanja na trgu, in sicer v pomenu večje tržne moči ene stranke in asimetričnosti informacij. V Levitikusu 25,14 lahko preberemo: *"Če kaj prodate svojemu rojaku ali od njega kaj kupite, ne smete izkoriščati drug drugega."* Poudarjena sta pravično trgovanje in poštenost pri vseh poslih. Srečamo še poduk (Levitikus 19, 35-36): *"Ne delajte krivice pri sodbi, ne pri dolžinski meri, ne pri uteži in ne pri votli meri! Imejte pravično tehtnico, pravične uteži, pravičen škaf in pravičen vrč!"* Prevara je skušnjava, ki se ji je treba izogniti za vsako ceno. Vzdrževati je treba visoke etične standarde poslovanja.

Posredovanje države je judaizem priznaval kot nekaj upravičenega, saj zmanjšuje lepljivost cen. Sicer regulacija cen nikjer ni izrecno zapisana, vendar so jo izvajali v praksi, s prilagajanjem ponudbe in povpraševanja. V starem Izraelu so morale ženske kot del verskega obreda za vsakega rojenega otroka ali splav darovati goloba. To je povzročilo takšen porast cene golobov, da si jih revni sloji niso mogli več privoščiti. Zato so oznanili, da je dovolj, če vsaka ženska daruje le enega goloba v življenju. Posledica je bil padec cen (Wilson, 1997, str. 37).

Judaizem je razvil tudi svoj koncept pravične cene ali ona'ah. Namen ona'aha ni bila določitev pravične cene, temveč preprečitev asimetričnosti informacij in nepravičnega izkoriščanja.

Talmud v okviru pravičnosti določa okoliščine, v katerih je mogoče preklicati nakup ali prodajo. Tako imata kupec ali prodajalec še nekaj ur po sklenitvi posla čas, da ugotovita pravičnost cene in morebitno goljufanje, ter posel prekličeta. Poleg tega Talmud odobrava tudi cenovno diskriminacijo in izdelčno diferenciacijo za namen širitve trga (Wilson, 1997, str. 41).

2.1.4 Človeški kapital in oportunitetni stroški

Judovski učenjaki so se v primerjavi z drugimi antičnimi in srednjeveškimi misleci najbolj približali moderni teoriji človeškega kapitala. V preučevanje človeškega kapitala so zajeli tako sužnje kot svobodne osebe. Vrednotenje človeškega življenja najdemo v Levitikusu 27, 1-8: *"GOSPOD je spregovoril Mojzesu in rekel: "Govôri Izraelovim sinovom in jim reci: »Kadar kdo izreče posebno zaobljubo GOSPODU o dušah po tvoji oceni vrednosti, naj se moški od dvajsetega do šestdesetega leta ceni na petdeset srebrnih šeklov po teži svetiščnega šekla. Če pa je ženska, naj se ceni na trideset šeklov. Za tiste, ki so stari od pet do dvajset let, naj bo cenilna vrednost za moškega dvajset in za žensko deset šeklov. Pri tistih, ki so stari od enega meseca do pet let, naj bo cenilna vrednost za moške pet, za ženske pa tri srebrne*

šekle. Če je kdo star šestdeset let in čez, naj se ceni, če je moški, na petnajst, ženska pa na deset šeklov. Če je kdo prereven, da bi plačal cenilno vrednost, naj zaobljubljeno osebo postavijo pred duhovnika, da jo duhovnik oceni. Duhovnik naj pri cenitvi upošteva, koliko premore ta, ki se je zaobljubil." Različne vrednosti človeškega kapitala so bile odvisne od produktivnosti različno starih ljudi.

Talmud obravnava tudi odškodnino za poškodbe. Vrednost odškodnine so ugotovili na podlagi upada dohodka, ki bi ga poškodovana oseba lahko zaslužila v prihodnosti. Upoštevali so tudi možnost okrevanja in zmanjšanja delovne storilnosti. Če je bil poškodovanec suženj, so poleg odškodnine zanj določili tudi odškodnino za suznjelastnika (Wilson, 1997, str. 43). Primer, ki se nanaša na poškodbe in posledično neaktivnost, lahko najdemo že v Bibliji, ki je osnova talmudske literature (Eksodus 21, 18-19): *"Kadar se moža prepirata in eden udari drugega s kamnom ali s pestjo, tako da udarjeni ne umre, temveč le pade in obleži, naj bo tisti, ki je udaril, brez kazni, če oni spet vstane in lahko na prostem hodi s palico; le zamudo mu mora povrniti in plačati stroške zdravljenja."*

Pri odškodninah gre pravzaprav za plačilo za izgubljeni čas, ko je človeški kapital nedejaven. Dejansko se plačujejo oportunitetni stroški. Koncept oportunitetnih stroškov v talmudski literaturi lahko zasledimo v več primerih. Rabini so bili na primer upravičeni do nadomestila za čas, ki so ga porabili za pridiganje, saj so se takrat odpovedali delu in zaslužku. Drugi primer govori o nadomestilu za delavce, ki so pripravljani na delo, vendar zaradi določenih okoliščin še niso začeli delati. Vrednost nadomestila naj bi bila v vrednosti potencialnega zaslužka, ki bi ga dobili, če bi ta čas delali drugod (Wilson, 1997, str. 43).

2.1.5 Vloga denarja

Talmudski učenjaki so opazili, da se vrednost denarja spreminja v odnosu z vrednostjo blaga, zato so razvili teorijo poslovnega cikla, v kateri so ločevali med obdobji ekspanzije, ko je bil denar poceni in blago drago, ter obdobji recesije, ko je veljalo ravno nasprotno. V obdobju razcveta so imeli višjo raven razpoložljivega dohodka, kar je pod pritiskom povpraševanja rezultiralo v inflaciji. V Talmudu denarja niso obravnavali kot hranilca vrednosti, ampak kot merilo vrednosti in menjalno sredstvo. Zavedali so se negotovosti in tveganj v monetarnem svetu, ki jih prinašajo spremembe inflacije (Wilson, 1997, str. 49).

2.2 KRŠČANSTVO

Krščanstvo, najbolj razširjena monoteistična vera, se je začelo z življenjem, delovanjem, smrtjo, vstajenjem in vnebohodom Jezusa, Juda, o katerem kristjani verujejo, da je božji sin (Bowker, 1999, str. 137). Pred dva tisoč leti, v obdobju, ko je antična družba v sredozemskem svetu dosegla svoj vrhunec, v času vladavine cesarjev Avgusta in Tiberija, je Jezus iz Nazareta po vsej Palestini in tudi zunaj njenih meja oznanjal prihod božjega kraljestva. Za

njim so njegov nauk oznanjali njegovi učenci apostoli, dokler ni postal last ljudi (Musset, 1991a, str. 8-15).

Najpomembnejši vir krščanskega nauka je Sveto pismo ali Biblija, ki s Staro zavezo daje korenine krščanstvu. Stara zaveza, ki jo priznavajo tudi Judje, je podlaga za razumevanje Nove zaveze, drugega dela, ki je za kristjane najpomembnejši, saj prinaša Jezusovo sporočilo.

Staro zavezo sestavlja 39 knjig v hebrejščini, nastalih v letih od 1000 do 50 pr. n.št. Delimo jih v tri skupine: Postava ali Tora, Preroki in Spisi (Musset, 1991b, str. 10).

Nova zaveza je sestavljena iz 27 knjig (Musset, 1991a, str. 8):

- Štirje evangeliji: Matejev, Markov, Lukov, Janezov,
- Apostolska dela in pisma, ki so jih napisali Pavel, Jakob, Peter, Janez, Juda,
- Razodetje ali apokalipsa.

2.2.1 Nova zaveza

Probleme, ki bi jih lahko označili kot ekonomske, v Novi zavezi najdemo predvsem v evangeliju in apostolskih pismih. V evangeliju po Luku 6, 20-21 lahko beremo: "Blagor vam, ubogi, kajti vaše je božje kraljestvo. Blagor vam, ki ste zdaj lačni, kajti nasičeni boste ..." (Biblija, 2008) In naprej 6,24-25: "A gorje vam, bogataši, kajti svojo tolažbo že imate. Gorje vam, ki ste zdaj siti, kajti lačni boste ..." (Biblija, 2008) Jezus želi dati uteho vsem, ki trpijo zaradi krivice in revščine, da ne bi obupali. Odsvetuje postavljanje materialnih dobrin na prvo mesto. Želi postaviti temelje skromnemu življenju, odrekanju na račun ubogih in izogibanje grehom. Evangelij po Luku 6,30-35: "...Vsakemu, ki te prosi, dajaj, in če kdo vzame, kar je tvoje, ne zahtevaj nazaj ... Delajte dobro in posojajte, ne da bi za to kaj pričakovali ..." (Biblija, 2008) Ljudje ne bi smeli skrbeti za gmotne dobrine, saj jih bo priskrbel Bog, ki razume človeške potrebe; evangelij po Luku 12,23: "Saj je življenje več kot jed in telo več kot obleka ..." (Biblija, 2008) V tem se skriva pomembno sporočilo krščanske vere. Vera in Bog morata biti na prvem mestu, ne kopičenje materialnih dobrin. Ekonomija se v Novi zavezi pojavlja predvsem zato, da opominja človeka na njegove obveznosti do Boga in usmiljenje do ekonomsko manj uspešnih. Seveda pa je razširjenih veliko interpretacij bibličnih tekstov, kar nam brez teološkega znanja onemogoča dobesedno razlago. Tako lahko le opozorimo na nekatere ekonomske pojme, ki so omenjeni v Bibliji, večinoma v zvezi z prerazdeljevanjem bogastva (Wilson, 1997, str. 70-75).

2.2.2 Ekonomska misel v srednjem veku

Krščanstvo je imelo v srednjem veku, v dobi fevdalizma, odklonilen odnos do ekonomske miselnosti in zasebne lastnine. Vendar se cerkev sama ni ravnala po tem, kar je učila. Postala je največji fevdalec, po drugi strani pa je oznanjala, da je pridobivanje dobička greh. Papeštvo je na primer obsojalo oderuštvo, vendar pa samo ni moglo brez posojil. Cerkvi je pri njenem delovanju pomagala sholastika, filozofija katoliških učenjakov, ki temelji na teologiji

katoliške cerkve in grški antični filozofiji, zlasti Aristotelu. Sholastika je pomenila združitev razuma in vere. Poleg sholastikov so v tem obdobju delovali še drugi samostanski menihi, ki so ohranjali pismenost in znanje.

Eden izmed pomembnih zgodnjerednjeveških učenjakov je sveti Avguštin (354–430), ki v svojih delih izraža prepričanje, da človek pripada kraljestvu Boga in kraljestvu ljudi, da torej človeško vedenje na tem svetu določa bivanje po smrti. V svojem najpomembnejšem delu *O božjem kraljestvu* se dotika trgovine, dobičkov in bogastva ter njegove razdelitve. Sv. Avguštin zagovarja zasebno lastnino, če je njena uporaba produktivna. Spodbuja miloščino, saj naj bi bila dolžnost bogatejših pomagati revnejšim. Meni, da bogastvo samo po sebi ni greh, greh pa je napačna uporaba bogastva. Ima odklonilen odnos do trgovine, saj naj bi bila ta povezana s prevarami in pohlepom, vendar pa jo sprejema kot del naravne ureditve (Wilson, 1997, str. 76-78).

Največji med avtorji v obdobju sholastike je Tomaž Akvinski (1225–1274). V svojem osrednjem delu *Summa theologica* se ukvarja z vprašanji, ki so bila ključna v ekonomskih razpravah v preteklih stoletjih. (Wilson, 1997, str. 79) Akvinski je ustanovil šolo, v kateri so njegovi privrženci nadaljevali njegovo delo vse do 17. stoletja. Ukvarjali so se predvsem s konceptom pravičnosti oziroma pravične cene. Ločili so med distribucijsko pravičnostjo v pomenu prerazdeljevanja bogastva, ki mora posamezniku omogočiti dohodek, ki mu bo zagotavljal stanu primerno življenje. Druga, menjalna pravičnost, se nanaša na trgovanje z dobrinami in storitvami med posamezniki. Ob preučevanju pravične cene in oderuštva so se ukvarjali tudi z vprašanjem pravične mezde, pravičnosti pri obdavčenju in z javnim dolgom, vprašanjem monopolov, z mednarodno menjavo, s partnerstvom in oderuški pogodbami (de Roover, 1955, str. 162–163).

Ekonomska misel Tomaža Akvinskega je torej zasnovana na pravičnosti. Odklonilen odnos je imel tako do trgovine, ki jo je dojemal kot neprimerno dejavnost, kot do posojanja na obresti, ki ga je štel za izkoriščanje stiske revnih (Norčič, 1994, str. 25).

Nasledniki so miselnost Akvinskega v marsičem nadgradili. John Buridan (1300–1358) je poudarjal, da je vrednost dobrine odvisna od agregatnega in ne individualnega povpraševanja ter da je pravična cena enaka tržni ceni. Slavni pridigar San Bernardino (1380–1444) je trdil, da vrednost dobrine izvira iz njene uporabnosti in redkosti ter zadovoljstva, ki ga prinaša. Menil je, da lahko dobrine prinesejo večje ali manjše zadovoljstvo, glede na intenzivnost želje po teh dobrinah, ter da zahtevnejša proizvodnja povečuje redkost dobrin in posledično zvišuje ceno (de Roover, 1955, str. 164–165).

Z nasledniki Tomaža Akvinskega sholastična ekonomska misel ni zamrla. Preporod je doživela v 16. stoletju v okviru šole v Salamanci.

Pomemben avtor srednjeveške ekonomske misli je bil tudi Nicolas Oresmus (1320–1382), ki se je ukvarjal predvsem z monetarnimi vprašanji. V enem svojih esejev je razpravljaval o

prekovanju denarja, pri čemer so vladarji goljufali in tako prikrito obdavčevali prebivalstvo. Kasneje se je ta praksa prenesla tudi med navadne ljudi. Posledica takega početja je bila, da je slab denar začel spodrivati boljšega (Sušjan, 2006, str. 20).

Proti koncu srednjega veka so se bančni posli veliko bolj uveljavili. Zanje so se odločali tudi papeži, čeprav naj bi po strogih pravilih veljali za oduševstvo. Moralne zadržke glede obrestnih mer so odpravili predvsem z dajanjem miloščine in dela premoženja pobožnim (Radman, 1999, str. 14).

Zaradi moralnih in drugih razhajanj v okviru Cerkve se je ta pozneje razcepila na rimskokatoliško, pravoslavno in protestantsko cerkev.

2.2.3 Rimskokatoliška cerkev

Rimskokatoliška cerkev nadaljuje ustaljeno tradicijo ter se s kritiko nekaterih ekonomskih institucij in z opozarjanjem na posamezne ekonomske politike v 19. in 20. stoletju vpleta v ekonomsko misel. Z ekonomskimi problemi se ukvarja doktrinarna literatura, ki obravnava posamezne ekonomske probleme v okviru izpolnjevanja obveznosti do Boga in soljudi. Na drugi strani pa so dela, ki obravnavajo ekonomski sistem kot tak, predvsem analiziranje oblik ekonomskih institucij in delovanje vladnih ekonomskih politik. Sem sodijo papeške enciklike, ki najjasneje kažejo odnos Katoliške cerkve do ekonomije.

Odnos Cerkve do ekonomije se je v obdobju novih družbenih problemov in kapitalizma spremenil, saj si je s sistematičnejšim pristopom do ekonomskega sistema skušala povrniti in povečati veljavo (Radman, 1999, str. 14).

Za prelomno točko šteje *Rerum Novarum* papeža Leona XIII., enciklika, ki velja za nekakšno osnovo vseh poznejših enciklik. Leon XIII. je v sklopu socialnega katolicizma zagovarjal zasebno lastnino, češ da človek dela zato, da dobi premoženje v zasebno last. Zavzemal se je za ustrežnejšo razdelitev premoženja v obliki razširjenega lastništva, ki bi zmanjšala razlike med bogatimi in revnimi. Želel je izboljšati položaj delavcev, verjel je, da je sovraštvo med družbenimi razredi neracionalno, saj kapital ne more brez dela in delo ne brez kapitala. Omenjal je tudi pravično mezdo, tako, ki bo zadoščala za vzdrževanje družine. Oče mora skrbeti za družino, to pa lahko stori le, če premore profitabilno premoženje, ki ga lahko zapusti svojim otrokom (Leon XIII., 1891). Papež je opozoril tudi na delavsko vprašanje, kar je pozneje vplivalo na oblikovanje delovnopravne zakonodaje (Radman, 1999, str. 15).

Naslednje pomembno delo je enciklika Pija XI. *Quadragesimo Anno* iz leta 1931. Papež je poudarjal idejo korporativizma oziroma združenja delavcev in delodajalcev. Enciklika potrjuje ideje iz *Rerum Novarum*, zagovarja zasebno lastnino kot naravno pravico, skrb za javno dobro ipd. Zavzema se za novo zvezo med delom in lastnino, ki bo temeljila na delitvi dobička. Papež je menil, da je vloga države pomembna, saj svobodna konkurenca ne more biti

temeljno vodilo ekonomije. Tako kot Leon XIII. je zagovarjal pravično mezdo, dodal pa je, da bi morala materam omogočiti, da ostanejo doma in skrbijo za družino (Pij XI., 1931).

Enciklika Janeza XXIII. iz leta 1961 *Mater et Magistra* narekuje, da je zasebna lastnina trajna, vendar ne sme biti pred človeškimi potrebami in skupnim dobrim. Papež je zagovarjal večje poseganje države v gospodarstvo z namenom povečanja skupnih koristi, kot so visoka zaposlenost, enakopravnost med razredi, ravnovesje med cenami in plačami itn. (Janez XXIII., 1961).

Papež Pavel VI. je v encikliki *Populorum Progressio* leta 1967 obdelal vprašanje upravičenosti sindikatov, dopustnosti pluralizma, pravic delavcev itn.

Janez Pavel II. je vplival predvsem z enciklikama *Laborem Exerans* iz leta 1981 in *Centesimus Annus* iz leta 1991. V prvi predstavlja predvsem pogled na področje dela ter organizacijsko in akcijsko dejavnost sindikatov. Dotika se tudi pravic delavcev. Omenja pravično plačo, dovolj veliko, da omogoči vzdrževanje družine in poskrbi za njeno prihodnost, ne da bi morala žena iskati zaslužek zunaj doma. Omenja še pravice do zdravstvenega zavarovanja, do počitka, do pokojnine itn. (Janez Pavel II., 1981). V drugi encikliki *Centesimus Annus* pa obravnava stališče do ključnih ekonomskih institucij, delovanje sistema kot celote in ustrezno vlogo oblasti. Pri obravnavanju zasebne lastnine sledi tradiciji ter poudarja pomembnost lastnine človeškega kapitala, tehnologije in spretnosti. Meni, da je svobodna konkurenca najučinkovitejši model, ki omogoča maksimalno izrabo virov, ki so tržni, in zadovoljevanje potreb, ki so zmožne plačila. Na eni strani zagovarja popolno konkurenco, tržni mehanizem in podjetništvo, na drugi pa svari pred podjetništvom in nasprotuje tržnemu mehanizmu kot edinemu pomembnemu elementu družbe. Kritizira propadli centralnoplanski sistem nekdanjih komunističnih držav. Podpira kapitalizem v pomenu ekonomskega sistema, ki priznava vlogo trga in zasebne lastnine, ter svobodno človeško ustvarjalnost. Ne odobrava pa kapitalizma kot sistema, v katerem svoboda pravno ni jasno regulirana. Papež pravzaprav zagovarja nekakšno mešano gospodarstvo. V encikliki našteva tudi naloge oblasti, kot so na primer ohranjanje okvirja za delovanje tržnega gospodarstva, stabilnost deviznih tečajev, individualna svoboda, pravica do lastnine itn. V tej encikliki papež precej posplošeno obravnava ekonomska vprašanja in ne podaja natančnejših razlag (Janez Pavel II., 1991).

Sedanji papež Benedikt XVI. je do zdaj predstavil dve encikliki. Prva, *Deus karitas est* iz leta 2006, govori predvsem o dobroti in Cerkev kot ustanovi, ki naj bi bila poveljni nosilec pomoči. V drugi encikliki *Spe salvi* iz lanskega leta se ekonomska vprašanja ne dotika prav izčrpno.

2.2.4 Pravoslavna cerkev

Pravoslavna ali ortodoksna cerkev je skupna oznaka za cerkve, ki temeljijo na apostolski tradiciji škofovskih cerkva in so se razvile iz avtokefalnih vzhodnokrščanskih cerkva

(Javornik, 1998, str. 3379). Zarodek imajo že v dobi razdelitve rimskega cesarstva na zahodni in vzhodni del. Najstarejše so Grška pravoslavna cerkev in cerkve pod patriarhi Aleksandrije, Antiohije in Jeruzalema. Častno prvenstvo ima carigrajski patriarh, vendar nima takšne funkcije kot papež v Rimskokatoliški cerkvi. Pravoslavna cerkev papeža ne priznava. Druge pomembne pravoslavne cerkve so v Srbiji, Romuniji, Bolgariji, Makedoniji, Ukrajini, Belorusiji, Gruziji, na Cipru in seveda v Rusiji. Poglavitne verske poteze so pri Pravoslavni in Rimskokatoliški cerkvi enake, razlikujeta se le v nekaterih poudarkih ter v slogu in uresničevanju krščanskega življenja. Razkol je nastal leta 1054, ko carigrajski in rimski patriarh nista mogla premostiti medosebnih razlik. Pravoslavna cerkev je sebe razglasila za naslednico prave vere oziroma prvotne cerkve, medtem ko naj bi se Rimskokatoliška cerkev oddaljila od njenega izročila (Bowker, 1997, str. 154).

Ekonomska etika, ki se je oblikovala znotraj pravoslavja, se je prek vere uveljavila v družbenem življenju. Vse raziskave ekonomske etike pravoslavja temeljijo na Webrovem vzorcu, ki raziskuje vprašanje religiozne askeze in vpliv njenih teoloških izpeljav na splošni družbeni odnos do dela in s tem na gospodarski razvoj (Smrke, 1996, str. 86).

Pravoslavje je v nasprotju s pesimistično kalvinistično predestinacijo razvilo bolj optimistično predstavo o človeku. Človek se lahko samoobnovi in se celo spremeni v božanstvo. To naj bi bil temelj za občutek varnosti in gotovosti, da se človek lahko usmeri v mistiko in kontemplacijo. Pravoslavci, ki se temu prepustijo, se počuti kot posoda božanske volje in je indiferenten do sveta. Vernik se torej ne počuti kot orodje božje volje kakor v zahodnem krščanstvu, kjer so duhovniki bolj tosvetno usmerjeni. Zunajsvetna pasivna pravoslavna askeza naj bi nastala na pravoslavni sveti gori Atos, kjer se je razvilo hezihastično gibanje, ki je uveljavilo geslo "Molitev in mir". Hezihazem (gr. hesychia) pomeni notranji mir, pokoj in je bil v 13. in 14. stoletju splošno uveljavljen način asketskega in mističnega življenja v celotnem pravoslavnem svetu. Hezihazem je v 15. stoletju v Rusiji širil Nil Sorski, ki je menil, da lahko mistični plamen ugasne, če menihi samostane spremenijo v poljedelska in trgovska podjetja. Menihi so se zato raje prepuščali molčečemu premišljevanju. Čeprav hezihazem ni bil nikoli povsem sprejet, je močno vplival na pravoslavje. Pravoslavni menihi so bili le asketi, puščavniki, medtem ko so bili katoliški menihi negovalci, zdravniki, učitelji. To pa ni bilo značilno samo za duhovščino, temveč tudi za druge ljudi. Do odprave tlačanstva niso imeli nikakršne delovne etike, ljudje so delali pod prisilo, niso kazali zanimanja za storilnost in so odklanjali podjetniško gospodarstvo (Smrke, 1996, str. 86).

Kljub prevladujočemu odnosu do dela pa so v okviru pravoslavja nastali tudi drugačni pogledi. Pogled starovercev, ki so se od uradne Pravoslavne cerkve ločili v 17. stoletju, je znotrajsvetna askeza in razumevanje dela in delovne uspešnosti kot znamenja izbranosti. Bili so organizirani kot kongregacija in ne kot hierarhična Pravoslavna cerkev. Bili pa so tudi ekonomsko precej uspešni. Drugačen pogled pa so razvili še skopci, ki so se od Pravoslavne cerkve ločili v 18. stoletju. Ekonomsko so bili zelo uspešni. Ukvarjali so se z zlatarstvom, bančništvom in trgovino. Nekateri so bili celo tajni svetniki oblastnikov za gospodarska vprašanja.

Kljub posameznim izjemam Pravoslavna cerkev ni dala močne delovne motivacije in pokazala se je odsotnost delovne naravnosti v svet (Smrke, 1996, str. 88).

2.2.5 Protestantizem

Z izumom tiska v 15. stoletju so knjige, tudi Sveto pismo, postale lažje dosegljive. Vedno glasnejši so bili klici, da je treba reformirati praznoverno početje laikov in se bolj ravnati po Svetem pismu. Protestirali so tudi proti pokvarjenemu ravnanju Cerkve, nastalo je gibanje za reformacijo verskega življenja. Največji prelom je nastal v 16. stoletju. Iz teh reformnih gibanj so se razvile nove protestantske cerkve. Katoliška cerkev je poudarjala papeževo prvenstvo, zakramente in nadzorovano rabo Svetega pisma, medtem ko so protestantske cerkve poudarjale, da mora biti vsak posameznik povezan s Kristusom brez duhovnikovega ali papeževega posredovanja. Sveto pismo, dosegljivo tudi v prevodu, je postalo temelj pridiganja, poučevanja in vere v odrešenje (Bowker, 1997, str. 156). Značilnosti protestantske teologije so torej stroga navezanost na Biblijo, znanstvena narava, resnicoljubnost po vesti, kritičen odnos do institucionalne cerkve in prizadevanje, da bi razvijali resničnost vere ob sprejemanju zgodovinskih, družbenih, življenjskih in svetovnih danosti (Javornik, 1998, str. 3449).

Razvoj protestantske ekonomske etike je bil tesno povezan z vzponom kapitalizma, razvojem trgovine in industrijsko revolucijo (Wilson, 1997, str. 85).

Ena poglobitnih razlik med protestantizmom in Rimskokatoliško cerkvijo je prepoved oderuštva, ki ga je Rimskokatoliška cerkev dovoljevala v obliki dobrodelnih skladov, ki so posojali revnim. Predvsem asketske sekte protestantizma, kot so kalvinizem, pietizem, metodizem in puritanizem, so odpravile tradicionalne oblike dobrodelnosti. Najprej so odpravili naključno dajanje miloščine in ga sistematizirali s pravili za delitev cerkvenih skladov in z vzpostavitvijo srednjeveških bolnišnic. Kljub temu je naključno dajanje miloščine ohranilo naziv dobrega dela. Calvinisti so poudarjali, da je imel Bog svoje razloge za neenakomerno porazdelitev dobrin na svetu in da se človek lahko izkaže zgolj s svojim poklicnim delom. Verjeli so, da je Bog namenoma dal nekomu možnost zaslužka. Vernik te možnosti ne sme zavrniti, saj bi to pomenilo zavračanje božje volje. Bogatenje je bilo nevarno le, če je porajalo skušnjave, kot je lenarjenje. Če je šlo za poklicno dolžnost, pa bogatenje ni bilo prepovedano, temveč prej zapovedano (Weber, 1988, str. 179). Beračenje so šteli za kršitev, saj so menili, da je človek, sposoben za delo, sam kriv za svoje uboštvo. Nujno se jim je zdelo organizirati načrtno obliko dobrodelnosti za tiste, ki niso sposobni za delo, na primer za sirote in invalide. Dobrodelnost je postala racionalna organizacija, katere religiozni pomen je bil odpravljen (Weber, 2008).

Protestantizem je zavzemal stališče, da so obresti legitimna oblika udeležbe lastnika kapitala v dobičku, ki izvira iz posojenega kapitala, zlasti pri posojilih bogatim in vplivnim ljudem

(Weber, 2008). Martin Luter, nemški protestant, je nasprotoval oderuštvo. Označil ga je za največjo nesrečo nemškega naroda in celo obsodil papeža, ki je oderuštvo dovoljeval. Tudi glede cene se je zavzemal za tradicionalno stališče. Menil je, da mora človek prodajati po ceni, ki je poštena in pravična.

Glede pridobitništva je protestantizem narekoval, da mora človek po najboljših močeh opravljati ekonomske aktivnosti, saj le s svojim racionalnim delovanjem lahko uresniči zahtevo po racionalno-metodičnem načinu življenja (Weber, 2008). Pridobitništvo je v protestantski etiki cilj človekovega življenja in ne več sredstvo za zadovoljevanje njegovih materialnih življenjskih potreb (Weber, 1988, str. 40). Takšen način življenja je po Webru izpeljan iz predestinacije v kalvinizmu in drugih protestantskih ločinah. Askeza te doktrine se kaže kot porabniška askeza oziroma antihedonizem in kot vestno izpolnjevanje posvetnega poklica kot Bogu všečnega dejanja. Kalvinistična predstava o Bogu se je razlikovala od katoliške in tudi od luteranske. Kalvinizem namreč poudarja izrazito transcendentnost Boga. Bog je absolutno ločen od ljudi in zemeljskih stvari. Nadalje je značilnost kalvinizma nauk o predestinaciji. Ljudem je torej že ob rojstvu določeno, ali bodo zveličani ali pogubljeni, njihova usoda je že vnaprej začrtana. Kalvinisti so zato zavračali večino zakramentov in obredja in pri nekaterih ločinah v celoti odpravili cerkve in duhovništvo kot posrednike med verniki in Bogom (Weber, 1988, str. 101).

Temeljna Webrova teza je, da obstaja pomembna zveza med religiozno ureditvijo življenja in razvojem poslovnega duha. Upoštevajoč nauk o predestinaciji, ima človek dve možnosti. Prva je, da se ima za izvoljenega, druga pa je neutrudno poklicno delo, ki naj bi odvrčalo religiozni dvom in zbujalo gotovost, da je milost prisotna (Weber, 1988, str. 109). V prvem primeru je versko življenje bolj mistično, kar je bilo bližje Lutru, drugemu pa bolj ustreza asketsko delovanje, ki ga zagovarja kalvinizem.

Za puritance oziroma kalviniste je bilo zato nevredno, če je vernik počival na lastnini in v brezdelju užival bogastvo. Zapravljanje časa so imeli za enega najhujših grehov, kajti delo je staro in preizkušeno asketsko sredstvo (Weber, 1988, str. 169). Protestantizem je zavračal uživanje zasebne lastnine in omejeval porabo, vendar pa je dovoljeval dobičkarstvo oziroma je bogatenje veljalo za znak božje volje. Namen posvetne askeze je bilo pravzaprav usmerjanje vernikov, naj nalagajo premoženje v praktične in koristne stvari (Weber, 1988, str. 195). Verska prepričanja so spodbudila razvoj obrti, industrije, trgovine in bančništva. To je privedlo do kopičenja bogastva, tega pa so zaradi asketskega življenja usmerjali nazaj v produkcijo. Religiozna ureditev življenja je torej ustvarila podjetniško, inovativno in profitno usmerjeno družbo oziroma gospodarstvo ter tako položila temelje za razvoj modernega kapitalizma (Weber, 1988, str. 217).

2.3 ISLAM

Islam je monoteistična vera, najmlajša med svetovnimi religijami. Nastala je v 7. stoletju v Arabiji, njen utemeljitelj pa je božji prerok Mohamed (Bowker, 1999, str. 160).

Beseda islam izhaja iz korena s-l-m, ki pomeni mir in predajo, tako da je popolni pomen besede "mir, ki pride, ko človek svoje življenje izroči Bogu". Islam je torej vera, ki uči popolno podreitev in zvestobo Bogu (Smith, 1996, str. 137).

Islamska vera zahteva verovanje v enega samega boga – Alaha, katerega odposlanec in prerok je Mohamed. Alah je že pošiljal preroke ljudem, kot so Adam, Noe, Abraham, Mojzes, Jezus, vendar je Mohamed višji od njih. Muslimani verjamejo, da obstaja božja predestinacija in da je Alah vsakemu človeku že vnaprej določil njegovo usodo. Tisti, ki bodo častili Alaha, bodo prejeli plačilo, neverniki pa bodo goreli v džeheni. Alah je vsemogočen, zato se mora človek brez pridržkov pokoriti njegovi volji (Tokarev, 1974, str. 382). Preprosta dogmatika islamske vere vpliva tudi na preprostost in praktičnost islamskih obrednih zapovedi. Tako morajo muslimani vsak dan petkrat moliti ob določenih urah, plačevati morajo zekat ali obvezni davek v korist revežev, se postiti ves deveti mesec, ramazan, in vsaj enkrat v življenju opraviti hadž ali romanje v sveto Meko. Poleg teh glavnih predpisov in navad imajo še vrsto drugih, kot so obrezovanje, prepoved uživanja svinine, prepoved pitja vina, prepoved izdelovanja podob Alaha. Pomembna zapoved islamske vere je tudi džihad ali sveta vojna za vero, ki izraža fanatizem in nestrpnost do drugovercev (Tokarev, 1974, str. 383).

Značilna posebnost islama je vmešavanje vere v vsa življenjska vprašanja. Verskim zakonom so podrejeni osebno življenje muslimanov, vse javno življenje, politika, kultura, pravna razmerja, sodišče, kultura, kratka, vsa področja človekovega delovanja. V preteklosti sta bili v muslimanskih deželah državna in cerkvena oblast eno. Državni poglavar je veljal za prerokovega naslednika, njegovi svetovalci so bili iz duhovniških vrst, celo kazensko in državljansko pravo je bilo urejeno v šeriatu, verskem zakoniku (Tokarev, 1974, str. 388).

Temeljni vir preučevanja islama je Koran, razodetje božjega govora. Deli se na 114 sur ali poglavij. Drugi vir muslimanskega verskega slovstva pa je Sunna, ki vsebuje hadise ali sveta izročila o Mohamedovem življenju, čudežih in naukih. Sunno priznava večina muslimanov oziroma sunitov, ne priznavajo je le šiiti (Tokarev, 1974, str. 379). Poleg Korana in Sunne sta pomembna še dva pravna vira, Idžma in Kijas. Idžma obsega ugotovitve islamskih teologov in pravnikov o vprašanjih, ki so nastala na podlagi Korana in Sunne, Kijas pa govori o uporabi analognega sklepanja v zakonodaji. Vsi štirje viri so med drugim temelj razvoja islamskega ali šeriatskega prava (Dimnik, 1985, str. 14).

2.3.1 Islamska ekonomska misel

Islamska ekonomija, ki ima osnovo v zgoraj naštetih temeljnih virih, nasprotuje korupciji in izkoriščanju šibkejših. Poudarja, da je človek del skupnosti, in skuša uskladiti individualne potrebe s potrebami družbe. Izpostavljeni so skrb za socialno pravičnost, izpolnjevanje pogodbenih obveznosti, svetost sveta in pravilna distribucija bogastva. Islam sicer sprejema razlike v bogastvu in dohodku, saj je to v interesu učinkovitosti, vendar od bogatih zahteva, da se zavedajo in izpolnjujejo obveznosti do revnih (Radman, 1999, str. 26).

2.3.1.1 Odnos do trgovine

V islamski ekonomiji je trgovanje enako pomembno kot proizvodnja. Brez distribucije in prodaje bi bila proizvodnja za muslimane ničvredna. Za neproduktivne dejavnosti štejejo le tiste, pri katerih je človek plačan, čeprav za to nič ne naredi. Takšne so na primer obresti, saj so rezultat časa in ne truda. Alah sicer dopušča svobodno izbiro dela, vendar sodba človeku ne uide. Človekova ekonomska dejavnost je tako podrejena veri v Alaha, saj mu njegova vest narekuje le dobra dela. Islam izrecno prepoveduje le ukvarjanje s proizvodnjo in prodajo alkoholnih pijač in svinine, igrami na srečo ter s posojanjem denarja za obresti (Dimnik, 1985, str. 24).

Trgovina in dobiček sta v Koranu opredeljena v več verzih, vedno pa kot nekaj pozitivnega, ker prinaša korist za vse. Sura 4, 29 pravi: *"O, verniki! Ne prisvajajte si nepošteno imetja drugega, smete pa trgovati v obojestransko zadovoljstvo. Ne pobijajte se med seboj!"* Tudi trgovino lahko pokvari korupcija, zato sta goljufanje in nepoštenost strogo prepovedana. V Koranu je poudarjena poštenost pri trgovanju, vsak poskus zavajanja je treba obsoditi. Sura 17, 35: *"Bodite pravični pri merjenju in natančni pri tehtanju! Tako bo bolje za vas in tudi posledice bodo lepše."* Poštenost pri trgovanju velja zgolj za trgovanje med muslimani, pri trgovanju z dimiji oziroma neverniki je goljufanje dovoljeno.

Koran poudarja tudi pomembnost ustreznih pogodb pri trgovanju. Pogodbe naj bodo jasne in razumljive, da se ljudje ne bodo spuščali v posle, ki jih ne razumejo in so jim neznani. V Suri 17, 36 beremo: *"Ne sledi nečemu, česar ne poznaš! Resnično boste odgovarjali za svoj sluh, vid in razum!"*

Trgovci so bili v islamu zmeraj spoštovani. Veljali so za nosilce znanja in so imeli ključno vlogo pri njegovi širitvi (Wilson, 1997, str. 121).

2.3.1.2 Odnos do lastnine

Muslimani imajo poseben pogled na lastnino, saj verjamejo, da je Alah kot stvarnik sveta tudi lastnik vsega. Tako ima človek materialne stvari le začasno v lasti. Bogastvo je le sredstvo, s katerim služijo Alahu. Kljub temu islam priznava zasebno lastnino, kar lahko razberemo iz natančnih pravil o dedovanju. Sura 4, 11-12: *"Gospod vam odreja oporoko za otroke: moški*

delež naj bo enak dvema ženskima! ... Vsakemu od staršev pripada šestina zapuščine, če ima zapustnik otroka. Če nima otroka in dedujejo le starši, prejme mati tretjino. Če ima brate, prejme mati šestino po izvršeni oporoki in poravnavi dolgov." Da je človek lahko zapustil premoženje, je moral biti priznan kot lastnik, dediči pa so morali biti priznani kot novi lastniki, da so lahko dedovali. Agresivno prilaščanje premoženja ali posla je prepovedano (Wilson, 1997, str. 117). Zasebno lastnino je treba spoštovati. Islam celo dovoljuje usmrnitev tistega, ki krade. Če je pri obrambi premoženja ubit lastnik, ta velja za mučenika (Radman, 1999, str. 27).

2.3.1.3 Verski davek

Pomemben v islamski ekonomiji je tudi zakat ali verski davek. Ta je izraz hvaležnosti bogu za podarjene dobrine. Tukaj ne gre za miloščino, temveč za pravico revnih do bogastva, ki ga imajo premožni. Pobiranje davka organizira država, vendar dohodka iz tega vira ne sme uporabiti za financiranje državnih izdatkov, saj je zakat namenjen za zmanjšanje revščine. Davčna osnova zakata je zelo široka. Plačuje se za živali, kmetijske proizvode, dohodke od trgovine, mineralna bogastva, živalske proizvode, posestva, tovarne in vse dohodke iz zaposlitve. Davčna stopnja je določena glede na davčno osnovo in se giblje med 2,5 in 20 %. Zakat plačujejo le tisti, ki imajo minimalni dohodek ali lastnino določene maksimalne vrednosti. Vsi, ki ne dosegajo praga minimalnega dohodka, pa sodijo med obubožane in ne plačujejo davka (Dimnik, 1985, str. 37).

Pobrani davek razdelijo osmim skupinam prebivalstva. Sura 9, 60: *"Zakat pripada le siromakom in ljudem v stiski, potem tistim, ki jo zbirajo, in tistim, katerih srca je treba pridobiti; za odkup sužnjev, za prezadolžene, za bojevnike na Gospodovi poti in za popotnike, potrebne pomoči."* Islamska država z zakatom zbrana sredstva nameni za socialno varstvo, oznanjanje islama, odplačilo dolgov prezadolženih in plače državnih uradnikov, ki davek pobirajo (Radman, 1999, str. 30).

Poleg zakata pozna islam še džizijo, davek na premoženje za vse nemuslimanske državljane islamskih držav. Koran pripadnikom drugih ver zagotavlja varnost in zaščito, če plačajo džizijo. Plačilo tega davka nemuslimane osvobaja vojaščine, ki je sicer obvezna za vse islamske državljane. Prihodek džizije se je stekal v državno blagajno in je pomenil dohodek, ki je pripadal celotni skupnosti (Smailagić, 1990, str. 163).

2.3.1.4 Prepoved obresti

Verjetno najbolj znano določilo Korana, ki zadeva ekonomsko področje, je prepoved ribe. Prepoved ribe zajema pet področij, in sicer prepoved obresti, prepoved prednosti v pogodbi, prepoved rasti kapitala, prepoved oderuštva ter prepoved čezmernega pridobitništva (Dimnik, 1985, str. 34). Dobesedno pa riba pomeni nedovoljen presežek vrednosti kake stvari. Kršitev prepovedi velja za smrtni greh.

V Koranu najdemo več sur, v katerih se pojavlja prepoved ribe. Sura 3, 130 pravi: *"O, verniki! Ne bodite brezsrčni oderuhi in bojte se Boga, da boste rešeni!"* Naprej beremo v Suri 30, 39: *"Denar, ki ga hočete pomnožiti z denarjem drugih ljudi, se pri Gospodu ne bo pomnožil. Toda miloščina, ki jo delite, da bi se prikupili Gospodu, se bo pomnožila."*

Prepoved se pojavi še v Suri 2, 275: *"Ti, ki pobirajo obresti, bodo stali pred Gospodom kakor ta, ki ga je satan z dotikom obnarel. Govorili so namreč: "Obresti spadajo k trgovanju." Gospod pa je dovolil trgovino in prepovedal obresti. Kdor sliši Gospodov nauk in se spreobrne, naj obdrži, kar si je dotlej prislužil, Gospod pa bo njegov sodnik. Kdor se znova vrne k takšnemu poslu, bo prebival v večnem ognju – za vedno bo ostal v njem."*

V Surah 2, 276-280 beremo naprej: *"Bog zmanjšuje obresti in povečuje miloščino ...O, verniki! Boga se bojte in se odrecite ostanku obresti, če ste pravi verniki! ...Če ne storite tako, vam Gospod in njegov poslanec napovesta vojno! Če pa se skesate, vam bo ostala glavnica vašega imetja. Nikogar ne boste oškodovali in tudi sami ne boste oškodovani ...Če je vaš dolžnik v težavah, počakajte, da bo lahko zbral denar. A vedite, še bolje je, če mu dolg odpustite."*

Prepoved ribe naj bi ščitila revne in šibke pred izkoriščanjem ter spodbujala imetnike denarnih sredstev in delavce k skupnim naložbam. Samo z naložbami v produktivna podjetja ali z oprijemljivimi storitvami, ki vključujejo človeški trud in tveganje, je namreč mogoče zaslužiti dobiček (Radman, 1999, str. 29).

2.3.1.5 Mudarabah in islamsko bančništvo

Mudarabah je islamsko načelo delitve dobička. Gre za investicijsko-podjetniško pogodbo med dvema strankama. Ena (sahib al-mal, dajalec kapitala) priskrbi denarna sredstva, vendar nima aktivne vloge v podjetju, medtem ko ima druga stranka (mudarib, upravnik ali podjetnik), ki ni vložila nobenega kapitala, aktivno vlogo v upravljanju. Mudarabah je pogodba začasne narave, ki se razveže takoj, ko je cilj dosežen (Dimnik, 1985, str. 35).

Načelo se lahko pojavi v več oblikah: sodelovanje izključno na podlagi, sodelovanje, ki temelji na delu, in sodelovanje med delom in kapitalom. Dobički skupne naložbe se med udeleženci delijo glede na prej določene deleže, ki so odvisni od tržne vrednosti vloženih resursov – denarna vrednost kapitala, delovni čas in plače (Radman, 1999, str. 28).

Mudarabah je v islamski ekonomiji zelo pomemben instrument, saj zamenjuje bančni sistem, ki zaradi prepovedi obresti ne more delovati klasično. Islamske banke ne zaračunavajo in ne plačujejo obresti na depozite in posojila; to nadomeščajo z mudarabahom. Bančni sistem zato deluje drugače. Banke imajo dve vrsti vlog, in sicer vloge na vpogled, ki ne prinašajo obresti, ter hranilne vloge. Hranilna vloga lahko po določenem obdobju prinese imetniku zaslužek. Gre za udeležbo pri dobičku, ki ga je s sredstvi na depozitu v določenem obdobju ustvarila banka. Ti depoziti so obravnavani kot delnice. Njihova glavnica je ob morebitni izgubi banke

zavarovana, ob morebitnem zaslužku banke pa prinašajo soudeležbo v dobičku v obliki dividend. Banke tako porazdeljujejo tveganje med tiste, ki kapital zagotavljajo, in tiste, ki ta kapital uporabljajo. Dobiček in izguba se delita med banko in njenimi klienti (Wilson, 1997, str. 152). Aktivna vloga banke v poslu prek sistema delitve dobička naj bi bila po mnenju muslimanov učinkovitejša kot bančna vloga finančnega posrednika.

2.3.1 Ekonomska miselnost zgodnjih muslimanskih učenjakov

Izmed mnogih islamskih teologov in pravnikov najbolj izstopata Ibn Taimiyah in Ibn Khaldun.

Ibn Taimiyah (1263–1328), konservativni islamski teolog, je s svojim delom *Al-siyasa al shari'yah* ali *Oblast*, ki temelji na božanskem zakonu močno vplival na takratno ortodoksno miselnost. Ukvarjal se je s tržnim mehanizmom ter zakonom ponudbe in povpraševanja. Na ponudbeni strani je ločil med lokalno produkcijo in tujo ponudbo prek uvoza. Razpravljal je tudi o cenovni elastičnosti blaga in storitev na podlagi tržnih razmer in omejitev. Na strani povpraševanja je omenjal pomembne determinante povpraševanja, kot so število in kupna moč potencialnih kupcev, pomanjkanje ali izobilje na trgu, socialno-psihološki položaj kupcev in ocena njihove koristnosti. Na podlagi konkretnih opazovanj je ugotovil, da trgovci in obrtniki zahtevajo poleg cene, ki zajema njihove stroške, še presežek za tveganje ter tako pomembno vplivajo na oblikovanje cene (Baeck, 1994, str. 103).

V debatah med zagovorniki prostega trga, ki ga predvideva Koran, in zagovorniki določanja cen s strani centralne administracije je Ibn Taimiyah zavzel vmesni položaj. Pravzaprav se je zavzemal za ad hoc tržno regulacijo, ki temelji na konkretni situaciji. Občasne intervencije države lahko pomagajo pri zadovoljevanju osnovnih potreb ljudi. Zagovarjal je torej kontrolo z namenom brzdanja špekulantov, ki škodujejo revnim, in zavračal splošno določanje cen s strani cehov in oblasti. Primarno obveznost države oziroma vladarja je videl v zagotavljanju splošne blaginje. Država bi morala uveljaviti islamski način vodenja, zato da bi producenti, trgovci in drugi sprejeli pošteno in pravično poslovanje. Zagotoviti bi morala svobodno tržno delovanje brez monopolov, prisile in drugih načinov izkoriščanja revnih ter pravično konkurenco med enakimi (Baeck, 1994, str. 104).

Ibn Khaldun (1332–1406) je bil pravnik in zgodovinar ter eden najpomembnejših mislecev v islamski zgodovini. Njegovo osrednje delo *Kita bal-ibar* govori o zgodovinskem razvoju družb in njihovi socialno-ekonomski evoluciji (Baeck, 1994, str. 114).

Ibn Khaldun je obravnaval različna vprašanja, s katerimi se je pozneje ukvarjala večina pomembnih zahodnih ekonomistov, kot so Adam Smith, Ricard, Malhus in Keynes. Ukvarjal se je torej z delitvijo dela, cenovnim sistemom, virom vrednosti, zakonom ponudbe in povpraševanja, potrošnjo in produkcijo, denarjem, financiranjem kapitala, rastjo prebivalstva, javnimi financami in trgovinskimi cikli (Radman, 1999, str. 25). Bil je prvi muslimanski

avtor, ki je podal globalno sliko ekonomije skupaj z njeno cikličnostjo. Jedro njegove teorije je ideja o skupinski koheziji, ki deluje kot gonilna sila pri rasti gospodarstva oziroma kot sila nazadovanja, ko ni prisotna (Baeck, 1994, str. 115).

Pomembna je tudi njegova obravnava teorije produkcije. Produkcijo je razumel kot človeško dejavnost, ki je družbeno in mednarodno organizirana. Človek za to, da zadovolji vse svoje potrebe, dela, hkrati pa je delo najpomembnejši faktor v produkciji. Ker posameznik sam ne more zadovoljiti vseh svojih potreb, se znotraj družbene skupnosti razvijeta specializacija in delitev dela. Rezultat tega je, da se na ravni posameznika proizvede več, kot je potrebno za zadovoljitev potreb, zato se presežek nameni trgovini. Ibn Khaldun je bil zagovornik delovne teorije vrednosti, saj je trdil, da je vrednost produkta enaka količini vloženega dela. Stopnja blaginje v državi pa naj bi bila odvisna od stopnje specializacije med prebivalci. Razlog za to je v tem, da večja specializacija in delitev dela vplivata na večjo produkcijo, kar ponuja večji presežek za trgovanje in posledično višji prihodek ter večjo blaginjo (Baeck, 1994, str. 116).

Glede monetarnih konceptov je imel Ibn Khaldun še precej primitivno mnenje. Zlato in srebro je obravnaval kot naravni, od boga dani obliki denarja. Težo in vrednost kovancev bi morale nadzorovati verske institucije. Cena zlata in srebra se ne bi smela spreminjati, saj predstavljata merilo vrednosti. Cene vseh drugih dobrin in storitev pa lahko prosto nihajo glede na tržne razmere (Baeck, 1994, str. 116). Ibn Khaldun je menil, da je cena produkta sestavljena iz treh elementov, in sicer nadomestila producentu za delo (mezda), nadomestila trgovcu za tveganje (profit) ter nadomestila oblastem (davki). Spoznal je, da je plačilo za vsakega izmed teh elementov odvisno od ponudbe in povpraševanja. Ponudba in povpraševanje pa sta določena s številom producentov in potrošnikov. Poleg tega nanju vpliva še davčna politika oblasti. Ta dva dejavnika tako povzročata ciklično gibanje v ekonomiji (Baeck, 1994, str. 117).

Khaldunova teorija o prebivalstvu pravi, da več kot je ljudi, večja je specializacija, temu pa sledi večja blaginja. Večja blaginja nato omogoča rast prebivalstva, to pa vodi v še večjo specializacijo in akumulacijo. Bogatejše regije prosperirajo, medtem ko revnejše še bolj nazadujejo. Vendar ta proces ne traja v neskončnost, saj se pojavita dve novi težavi, in sicer prenaseljenost bogatih območij, ki vodi v družbeni nered, ter zmanjšanje kmetijske produkcije zaradi preseljevanja v mesta. Posledice tega so lakota, bolezni in končno zmanjšanje prebivalstva.

Ibn Khaldun je obravnaval tudi nacionalni proračun, pri katerem je ciklično gibanje takole: na začetku je moč države omejena, stopnja obdavčitve je relativno nizka, kar pomeni, da ima država normalne fiskalne prihodke. S povečevanjem produkcije in potrošnje se omogoči večji priliv davčnih prihodkov državi in njena moč se okrepi. Zaradi večje moči lahko država uvede višje davke, to pa povzroči še dodatno povečanje njenih prihodkov. Davčna stopnja narašča, vse dokler ni obremenitev gospodarstva tako velika, da to povzroči zmanjšanje produkcije in potrošnje. Posledično se zmanjšajo tudi prihodki države in njena avtoriteta. Khaldun je trdil,

da nekje v tem ciklu obstaja optimalna zveza med obdavčitvijo in obsegom prihodkov. Zato tisti vladarji, ki pretirano obdavčujejo prebivalstvo, kršijo norme dobrega vladanja.

Vidimo lahko, da je muslimanski učenjak Ibn Khaldun razumel prednosti delitve dela veliko pred Smithom, razvil teorijo o cikličnem gibanju prebivalstva pred Malthusom in v analizi fiskalne politike oblikoval ideje, ki so primerljive z idejami ekonomike ponudbe (Baeck, 1994, str. 117).

3 VPLIV RELIGIJ NA EKONOMSKO USPEŠNOST

Sodobna ekonomija je začela obravnavati religijo kot pomembno determinanto ekonomskega razvoja države. S tem v zvezi je nastalo mnogo raziskav in razprav, ki preiskujejo bodisi vpliv posamezne religije na rast gospodarstva, bodisi vpliv, ki ga ima religija na politiko ter posledično na gospodarstvo. Spet druge študije obravnavajo vlogo verskih ustanov v gospodarstvu. Nekatere pa preučujejo nasproten vpliv, torej vpliv ekonomskega napredka na religije (Nath, 2007, str. 2).

Kot je trdil že Weber, ima religija značilen pozitiven ali negativen vpliv na ekonomski razvoj. Vpliv religije je pozitiven, če ta odobrava materialno premoženje, saj se tako akumulira kapital in povečujejo investicije. Pozitiven vpliv se širi skozi zapoved poštenosti. S tem povečuje raven zaupanja ter zmanjšuje korupcijo in kriminal, kar povečuje narodovo odprtost in hkrati tudi odprtost ekonomije za tuje investitorje in mednarodno menjavo. Dobro je tudi spodbujanje varčevanja, saj spodbuja prihranke in investicije ter posledično gospodarsko rast. Negativen vpliv pa imajo verske prepovedi o akumulaciji kapitala, oderuštvi, obrestih itd. (Mangelaja, 2003, str. 7).

Pronicljiva in povedna je raziskava Barroja in McClearyja, ki je želela ugotoviti, kakšen vpliv ima religija na ekonomsko uspešnost. Hkrati je preverila tudi možnost vpliva ekonomskega razvoja na religijo, ki izvira predvsem iz teorije sekularizacije.

Temeljno teoretsko izhodišče te raziskave je, da religija vpliva na ekonomijo prek verovanja, ki vpliva na individualne značilnosti, kot so varčevanje, delovna etika, poštenost in odprtost do tujcev. Verovanje je glavni output religijskega sektorja, obiskovanje verskih ustanov pa je input tega sektorja. Verižno delovanje se torej začne pri obiskovanju verskih ustanov, le-to vpliva na verovanje, to pa na individualne značilnosti, ki na koncu vplivajo na ekonomsko uspešnost. Verovanje sta predpostavila kot dano, zato sta sklepala, da povečano obiskovanje verskih ustanov povzroči manjšo produktivnost religijskega sektorja. To pomeni, da se porabi več virov, časa in denarja za dane outpute oziroma verovanje, kar ima negativen vpliv na ekonomsko uspešnost. Prek spremenljivke obiskovanje verskih ustanov sta lahko ocenila pomembnost organizirane religije v družbi. Organizirana religija ima lahko posledice, ki presega porabo virov in spodbujanje verovanja, saj lahko vpliva na zakone, ki delujejo na

ekonomsko aktivnost. Gre za že prej omenjene pozitivne in negativne učinke religije (Barro & McCleary, 2003, str. 23-24).

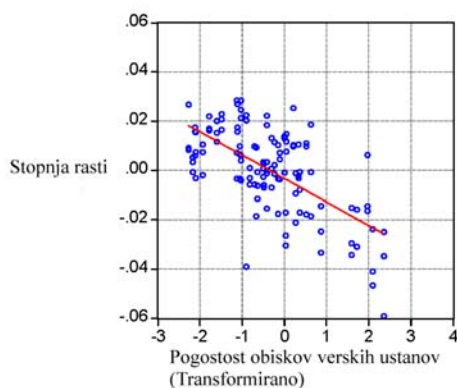
V raziskavo sta Barro in McCleary vključila 59 držav, za katere sta z regresijsko analizo ocenila, kako obiskovanje verskih ustanov in verovanje vplivata na ekonomsko uspešnost. Obiskovanje verskih ustanov in verovanje sta v regresijski analizi odvisni spremenljivki, poleg tega pa sta uporabila še dve nepravi spremenljivki, in sicer obstoj državne religije (religije, ki je uradno priznana v neki državi) ter obstoj državne regulacije (gre za situacije, v katerih država podpira in odobrava določene verske voditelje).

Podatkovne vire za raziskavo sta pridobila iz predhodnih raziskav World Values Survey, International Social Survey Programme in Gallup Millennium Survey, ter iz Penn World Tables of Heston, Summers and Aten in World Development Indicators of the World Bank (Nath, 2007, str. 6–8).

Poglavitne ugotovitve raziskave so (Barro & McCleary, 2003, str. 35-38):

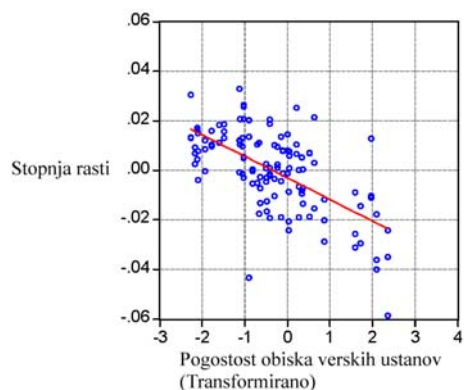
- Mere verovanja (upoštevano je verovanje v nebesa in v pekel) so pozitivno povezane z izobrazbo in negativno z urbanizacijo.
- Daljša življenjska doba negativno vpliva na obiskovanje verskih ustanov, vendar pozitivno vpliva na mere verovanja.
- Prisotnost državne religije pozitivno vpliva na mere verovanja.
- Večji pluralizem, merjen s številom različnih religij, je povezan z večjim obiskovanjem verskih ustanov in večjim meram verovanja.
- Če so mere verovanja dane, povečanje obiskovanja verskih ustanov povzroči zmanjšanje stopnje rasti (Slika 2) in zmanjšanje ekonomske rasti (Slika 3).

Slika 2: Stopnja rasti in obiskovanje verskih ustanov (vključeno tudi verovanje v nebesa)

Vir: Barro R. & McCleary R., *Religion and Economic Growth*, 2003, str. 52

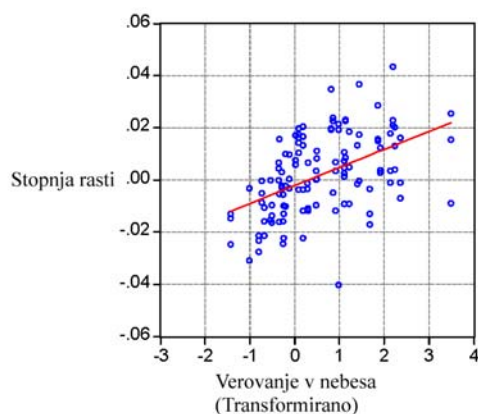
Slika 3: *Ekonomska rast in obiskovanje verskih ustanov (vključeno verovanje v pekel)*

Vir: Barro R. & McCleary R. *Religion and Economic Growth*, 2003, str. 51

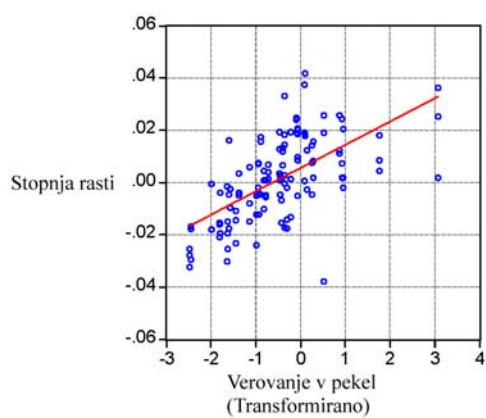
- Če pa velja obiskovanje verskih ustanov kot dano, povečanje mer verovanja povzroči povečanje stopnje rasti (Slika 4) in povečanje ekonomske rasti (Slika 5).

Slika 4: *Stopnja rasti in verovanje v nebesa*

Vir: Barro R. & McCleary R., *Religion and Economic Growth*, 2003, str. 52

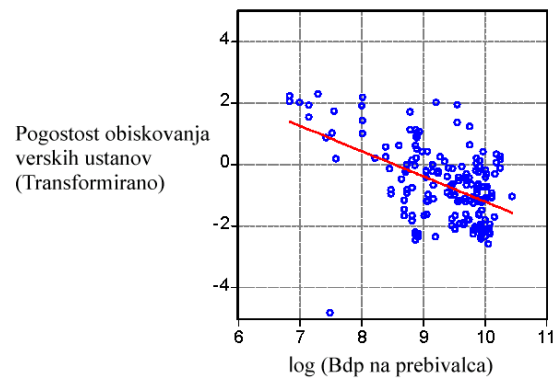
Slika 5: *Ekonomska rast in verovanje v pekel*

Vir: Barro R. & McCleary R., *Religion and Economic Growth*, 2003, str. 51

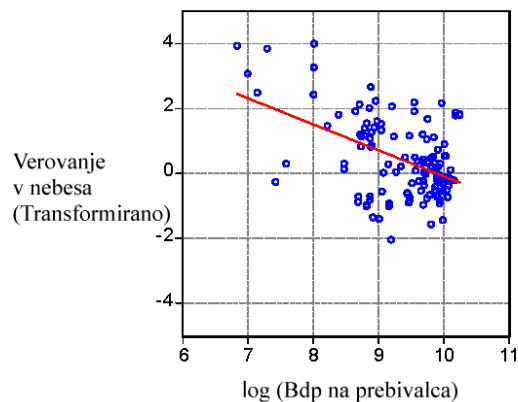
- Vpliv obiskovanja verskih ustanov ter mer verovanja na BDP na prebivalca je v vseh primerih negativen. Torej, če se zmanjšuje verovanje v pekel, se BDP na prebivalca povečuje (slika 6, 7 in 8).

Slika 6: *Vpliv obiskovanja verskih ustanov na BDP na prebivalca*

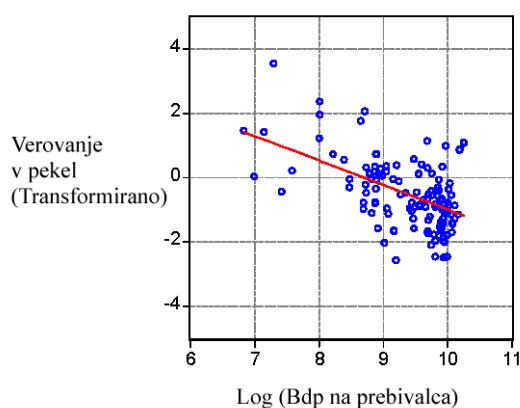
Vir: Barro R. & McCleary R. (2003). *Religion and Economic Growth*. str. 50

Slika 7: *Vpliv verovanja v nebesa na BDP na prebivalca*

Vir: Barro R. & McCleary R. (2003). *Religion and Economic Growth*. str. 50

Slika 8: Vpliv verovanja v pekel na BDP na prebivalca

Vir: Barro R. & McCleary R. (2003). *Religion and Economic Growth*. str. 50

- Ocene, pridobljene z raziskavo, kažejo, da religija vpliva na ekonomsko uspešnost, torej ne velja nasprotno.

Še eno zanimivo raziskavo o vplivu religije na ekonomsko uspešnost in vplivu religije na realni dohodek na prebivalca je opravil Robin Grier. Analiziral je 63 držav, ki so bile v preteklosti kolonizirane, torej nekdanje španske, francoske in britanske kolonije. Za spremenljivke je uporabil začetni realni BDP na prebivalca, kolonizirano državo, rast prebivalstva, standardni odklon inflacije, javno porabo in religijo.

Po analizi podatkov je ugotovil, da obstaja močna pozitivna korelacija med stopnjo rasti protestantizma in ekonomsko rastjo. Poleg tega je ugotovil, da imajo nekdanje francoske kolonije v povprečju nižje stopnje realnega dohodka na prebivalca kot nekdanje britanske kolonije ter da je protestantizem bolj zastopan v nekdanjih britanskih kolonijah. Rezultat tega je, da protestantizem značilno in pozitivno vpliva na realni dohodek prebivalca. S to regresijsko analizo je empirično potrdil Webrovo teorijo (Nath, 2007, str. 10-11).

Na podlagi omenjenih empiričnih raziskav in že v prejšnjih poglavjih obravnavanih teoretičnih konceptov lahko potrdim svojo prvo hipotezo kot pravilno. Religija deluje kot ekonomski dejavnik in značilno vpliva na ekonomsko uspešnost gospodarstva.

Tudi Paul Fudulu, ekonomist in profesor na univerzi v Bukarešti, je preučeval vpliv religije na ekonomsko uspešnost. Ukvarjal se je z vprašanjem, kako so osrednje svetovne religije (judaizem, protestantizem, rimskokatoliška vera, pravoslavna vera, islam, budizem in konfucionizem) razvrščene glede na uspešnost njihovega vpliva na ekonomski napredek. Njegova teorija temelji na domnevi, da obstajata dva glavna cilja, in sicer moč ter bogastvo. V skladu z njima je razvil kriterije razvrščanja religij. Kriteriji so lahko neposredno povezani z bogastvom: kakšne so preference po absolutnem bogastvu, kakšen je tip askeze, kako močna je spodbuda za produktivno varčevanje in kako močna je prepoved obresti. Lahko pa so tudi

posredno povezani z bogastvom in izvirajo iz želje po moči ter oportunističnih stroških zanjo. Indirektni kriteriji so: vrsta božanstva, spodbuda za poslušnost posvetne avtoritete, premoč moških nad ženskami, tip socialne pravičnosti, raven ločevanja države in vere ter tip organiziranosti verskih ustanov.

V svoji študiji se je Fudulu omejil le na tri izmed teh kriterijev (Fudulu, 2008, str. 1-9):

- preference po absolutnem bogastvu,
- vrsta božanstva,
- vrsta zveličanja.

Preference po absolutnem bogastvu

Absolutno bogastvo je dano od boga in služi zgolj za stalno povečevanje produkcije bogastva, ne pa za doseganje drugih ciljev, kot je na primer želja po moči in položaju v družbi. Povezano je s spodbujanjem aktivnosti, ki maksimizirajo dobiček, z zavračanjem potrošnje, s spodbudo k standardiziranemu življenju, ki je konkurenčno in učinkovito, ter s spodbudo k delu. Preference po absolutnem bogastvu so največje pri judaizmu in protestantizmu, manjše pa pri rimskokatoliški in pravoslavni veri (Fudulu, 2008, str. 9-12).

Vrsta božanstva

Ta kriterij je razčlenil na več delov (Fudulu, 2008, str. 12-17).

a) Prisotnost božanstva ali religije

Če v družbi obstajata religija in splošno sprejeto božanstvo, potem njun obstoj omejuje vse, kar je zemeljsko oziroma kar postavlja omejitve posvetni oblasti. Torej večje priznavanje božanstva in religije vodi k močnejšemu vplivu religije na ekonomijo. Relativno močno priznavanje religije velja za vse obravnavane vere (judaizem, protestantizem, rimskokatoliško vero, pravoslavno vero, islam).

b) Monoteizem ali politeizem

Monoteizem izključuje možnost pridobitve neskončne moči komurkoli, saj ta pripada le bogu, ter tako povečuje enakost. Le monoteizem omogoča najbolj pozitiven vpliv na ekonomsko uspešnost. Ker so vse obravnavane religije monoteistične, se po tem kriteriju ne razlikujejo.

c) Transcendenca

Transcendenca izraža pomembno omejitev posameznikove moči, saj smrtniki nikoli ne bodo enaki z bogom. Pomanjkanje nadčutnosti spodbuja nastanek posrednikov, odrešenikov in misticizma ter dovoljuje koncentriranje posvetne moči. Večja kot je stopnja transcendence, bolj pozitiven vpliv ima religija na ekonomsko uspešnost – in narobe. Tako v judaizmu obstaja samo bog, v krščanstvu je božja podoba trojna, v obliki Boga, Svetega duha in Jezusa kot odrešenika. Protestantizem sicer zavrača posredništvo z idejami o predestinaciji in o zveličanju le z verovanjem in delom, medtem ko rimskokatoliška in pravoslavna vera dovoljujeta večjo stopnjo posredništva, kar se kaže tudi v pomembnosti cerkva in duhovnikov. Glede na ta kriterij si religije sledijo od judaizma kot religije, ki ima največjo

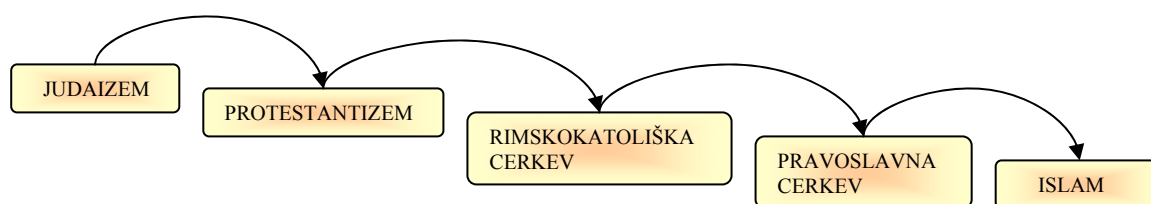
stopnjo transcendence, prek protestantizma, rimskokatoliške in pravoslavne vere do islama, ki je razvil najmanjšo stopnjo transcendence.

Vrsta zveličanja

Vsaka religija pot do zveličanja interpretira drugače. Zveličanje se lahko doseže z delom, molitvijo, meditacijo ali božjo milostjo. Pri vseh načinih, razen pri božji milosti, sodelujejo tudi individualni in institucionalni posredniki, ki družbo omejujejo in zavirajo njen razvoj. Različno razumevanje zveličanja, ki pomeni smisel verskega življenja, ima za posledico različen vpliv religij na ekonomijo. Po tem kriteriju je Fudulu razvrstil religije po padajočem zaporedju: judaizem, protestantizem, rimskokatoliška vera, pravoslavna vera (Fudulu, 2008, str. 17-18).

Paul Fudulu je na podlagi postavljenih kriterijev religije razvrstil po vplivu na ekonomsko uspešnost gospodarstva, od tiste, ki najboljše vpliva, do tiste z najmanjšim vplivom. Razvrstitev je prikazana na sliki 9.

Slika 9: Razvrstitev religij glede na vpliv na ekonomsko uspešnost gospodarstva

Vir: Fudulu, P., *The Economic Performance of Great Religion*. University of Bucharest, 2008, str. 28

V skladu z obravnavano študijo bi lahko potrdila svojo drugo hipotezo, da si religije sledijo po predvidenem zaporedju glede na vpliv na uspešnost gospodarstva, vendar obstajajo tudi študije in raziskave, ki hipotezo spodbijajo. Ena izmed takih je raziskava Marcusa Nolanda. Tudi ta je preučeval odnos med religijo, kulturo in ekonomsko uspešnostjo. Z regresijsko analizo je potrdil, da obstaja korelacija med religijo in ekonomsko uspešnostjo. Poleg tega pa rezultati njegove analize kažejo, da islam na ekonomsko uspešnost ne vpliva slabo, temveč prav nasprotno.

Karakterizacija islama kot religije, ki je negativno povezana z ekonomsko uspešnostjo, izvira iz različnih pogledov. Z institucionalno razlago lahko delovanje islamske ekonomije interpretiramo kot dediščino pravil, ki omejujejo razvoj komercialnih institucij, primerljivih s tistimi, ki so se razvile na zahodu. To naj bi na primer povzročilo omejeno trgovino na Bližnjem vzhodu, ki so jo vse do 19. stoletja obvladovale nemuslimanske skupnosti. Takšni in podobni argumenti pa ne vzdržijo empiričnih podatkov iz 20. stoletja, ki kažejo, da je odnos med islamom in ekonomsko uspešnostjo pozitiven (Noland, 2003, str. 19–21). Ekonometrični

modeli Nolanda, bodisi pri primerjavah med državami bodisi znotraj posameznih držav, torej kažejo, da islam ne zavira rasti in razvoja gospodarstva. Pridobljeni regresijski koeficienti so, kadar so statistično značilni, vedno pozitivni. Islam naj bi spodbujal rast in razvoj gospodarstva (Noland, 2003, str. 26–27). Ta avtorjev presenetljivi sklep je v nasprotju s prej obravnavano študijo in tako ruši logično zaporedje, prikazano na Sliki 9.

Preučevanje vpliva različnih religij na ekonomijo in primerjava teh vplivov med seboj je relativno mlada dimenzija, ki še ni povsem raziskana. Vzrok tega je verjetno dejstvo, da je vpliv religije težko meriti in empirično primerjati. Rezultati raziskav so seveda odvisni od opredelitve kriterijev, s katerimi merimo vpliv religije. Na podlagi različno opredeljenih modelov lahko prihaja do nasprotujočih si ugotovitev. To področje tako ostaja odprto za prihodnje razprave in študije, ki bodo morda podale bolj enopomenski odgovor na mojo hipotezo. Na podlagi obravnavanih virov torej ne morem povsem potrditi svoje druge hipoteze, še manj pa jo zavrniti. Teorija namreč jasno kaže na logično, že prej prikazano zaporedje vpliva religij na ekonomsko uspešnost.

4 PRIHODNOST RELIGIJ KOT EKONOMSKEGA DEJAVNIKA

"Človeštvo že od nekdaj živi v odnosu z nečim, kar dojemam kot božansko. Ljudje so se vedno organizirali v skupine, ki jih je povezovala ista ideja o transcendentnosti. Organizirano verovanje oziroma religija je del človeškega bistva. Dokler bo obstajalo človeštvo, bo obstajala tudi religija." (Kirby & Gary, 2002)

Religija je vedno pomembno vplivala na dejavnosti in življenje človeka, vendar se je njen vpliv od konca srednjega veka naprej postopno zmanjševal. V zgodovini je imela religija veliko večjo moč, kot jo ima danes. Nerazvita družba je brezpogojno verjela vsem razlagam neznanega in sledila vsem zapovedim, ki naj bi vodile k zveličanju. Razvoj družbe, še posebej znanosti, je privedel do mnogih sprememb. Religije, kot so judaizem, krščanstvo in islam, se sicer skušajo prilagajati sodobni družbi, vendar je napredek med ljudi prinesel tudi obilo skepticizma. Znanstveniki so ovrgli marsikateri čudež in omogočili ljudem racionalen, evolucijski pogled na obstoj sveta.

Vse skupaj je vodilo v pojav teorije sekularizacije, ki pravi, da se vpliv religije na vsa področja družbenega življenja nenehno zmanjšuje (Haralambos, 1989, str. 454). Ta pojav naj bi bil značilen predvsem za zahodne države. Ekonomski napredek naj bi povzročil, da posamezniki manj verujejo. Posledično naj bi ekonomski razvoj zmanjšal vlogo organiziranih religij v političnem, socialnem in pravnem procesu (Barro & McCleary, 2003, str. 2). To lahko na primer vidimo v tem, da v nobenem razvitem zahodnem gospodarstvu verska oblast ni hkrati tudi državna oblast. V zadnjih desetletjih so celo muslimanske dežele doživele meščanske reforme, ki so zmanjšale oblast vere. Posebno radikalno se je to zgodilo v Turčiji po prvi svetovni vojni, ko je padla sultanska oblast in so odpravili kalifat (Tokarev, 1974, str. 389).

Teorija sekularizacije je zgolj teoretični koncept, ki za zdaj še ni empirično dokazan, zato za mnoge ostaja sporna. Na drugi strani se je razvila teorija o konkurenčnosti, ki poudarja vlogo konkurence med različnimi religijami. Več kot je razpoložljivih religij v kaki državi, večja konkurenca se razvije med njimi, to pa prinaša boljše produkte in s tem večjo versko pripadnost (Barro & McCleary, 2003, str. 3).

Razlog za spornost teorije sekularizacije bi lahko videli tudi v tem, da sta vera in vse, kar zapoveduje, še zelo močno zakoreninjena v človekovo zavest. Tokarev (1974, str. 391) pravi: *"Vzemimo kar krščanstvo. Preprosto, zdrav človeški smisel, da ne govorimo o znanstvenem raziskovanju, nam brez truda pokaže, da so Sveto pismo stare in nove zaveze in druge krščanske knjige polni najbolj grobih izmišljotin, naivne domišljije, pa vendar mnogi milijoni ljudi, celo veliko izobraženih med njimi, še kar naprej verujejo vanje. To pomeni, da je na veri nekaj, ob čemer se držijo te lažne, z zdravo pametjo skregane predstave."* Vsebina religije niso le nekakšne predstave ljudi, temveč tudi obredi, obvezne ceremonije, daritve in žrtvovanja, zapovedi in tabuji. Religija je kodeks naravnih in pravnih zakonov, ki so sestavni del družbenega življenja in velikokrat vdrejo celo v zakonodajo, na sodišče, v mednarodne odnose. Vera so še snovne stvari in skupine ljudi, ki so se ji posvetili in imajo od nje koristi. Vero predstavljajo tudi cerkvene organizacije, politične stranke in duhovne šole. Zaradi vsega tega in še zato, ker je toliko vplivnih ljudi in družbenih skupin povežalo z njo svoje koristi, je vpliv religije še vedno močan.

Vpliv religije kot ekonomskega dejavnika se je skozi zgodovino sicer zmanjšal, vendar je še vedno delno navzoč v navadah ljudi in njihovem načinu razmišljanja. Še posebej je ta vpliv viden v islamskih državah, kjer vera še vedno narekuje pravila ekonomskega ravnanja. V muslimanskih državah še vedno ohranjajo določena pravila, na primer prepoved obresti, načelo delitve dobička in islamsko pravo, ki izvirajo še iz zapovedi Korana, medtem ko sta krščanstvo in judaizem z razvojem kapitalizma in z novimi vrednotami, ki so jih ljudje ponotranjili, izgubila moč. V srednjem veku so namreč še upoštevali zapovedi, kot so prepoved oderuštva in obresti, dandanes pa ekonomije delujejo povsem racionalno in učinkovito. V konkurenčnem svetu sta pridobitništvo in materializem na prvem mestu, racionalno ekonomsko obnašanje pa je v zavesti skoraj vsakega človeka. Vendar se kljub temu ohranja čut za dobrotelost in solidarnost, kar izvira iz verskih načel. Vpliv religije v zahodnem svetu pravzaprav deluje še iz preteklosti, kar se kaže v različno oblikovanih ekonomskih sistemih držav, poklicni etiki pa tudi v različni razvitosti in uspešnosti gospodarstev.

Na vprašanje, kakšen bo vpliv religije v prihodnosti, ni enopomenskega odgovora. Težko bi namreč napovedali smer razvoja. Na zahodu naj bi delovala sekularizacija, ki zmanjšuje vpliv religije, medtem ko se na vzhodu rojeva nova doba poduhovljenosti in religija pridobiva večji pomen. Le čas pa bo pokazal, kako dolgo še, kako močno ter v kakšnih oblikah se bodo religije ohranjale in krojile človekovo življenje.

SKLEP

V preteklosti so avtorji pripisovali religiji različen pomen ter skušali ugotoviti njen izvor, ki je še dandanes bolj ali manj predmet ugibanj. Splošno sprejeti pomen religije predstavlja religijo kot obliko družbene zavesti oziroma kot priznavanje nadčloveške nadzirajoče sile, predvsem osebnega boga, ki zahteva pokorščino. Funkcijo religije lahko predstavimo kot pozitivno ali negativno, kot je to storil Marx, ki je religijo označil kot opij za ljudstvo. Ne glede na zorni kot opazovanja pa ima religija močan vpliv na človeštvo.

Religija vpliva na obnašanje in sprejemanje odločitev tudi v ekonomskem pomenu. Institucionalizem človeško obnašanje determinira kot širše institucionalno in družbeno okolje, v katerem imajo pomembno vlogo zgodovinsko in družbeno pogojeni običaji, navade, načini razmišljanja, ustaljeni vedenjski vzorci, kultura in navsezadnje religija. Dobitnik spominske Nobelove nagrade Douglass North utemeljuje, kako formalne in neformalne institucije vplivajo na ekonomsko uspešnost. Religija pa vpliva na ekonomijo posredno, prek institucij in s pomočjo organizacij. Religija pravzaprav deluje kot repozitorij neformalnih institucij, kot neke vrste škatla z orodjem. Pravila in norme, ki jih določa, pa se prenašajo iz generacije v generacijo in so zasidrane v človekovi zavesti ter določajo njegovo ekonomsko obnašanje. Produktivskemu mehanizmu religije zagotavljajo vrednote, ki so nujno potrebne za njegovo uspešno delovanje.

Tudi v Webrovi Protestantski etiki in duhu kapitalizma lahko zasledimo razumevanje religije kot ekonomskega dejavnika. Njegova teorija pravi, da je asketski protestantizem razvil takšen način življenja, ki je omogočil razvoj sodobnega kapitalizma. Racionalni življenjski slog, ki je omogočil napredek, izvira iz nauka o predestinaciji in protestantske poklicne etike. Webrova teorija je bila sicer deležna mnogo kritik, med drugim naj bi se kapitalizem pojavil še pred reformacijo, vendar ostaja temeljno delo pri razumevanju razvoja zahodne družbe.

Vpliv vere na ekonomsko misel je danes v razvitem tržnem gospodarstvu in kapitalizmu nekoliko manjši, kot je bil nekoč v starem in srednjem veku. Takrat so imele verske ustanove večji vpliv na posameznika, zato so ljudje bolj spoštovali zapovedi in prepovedi, ki so jih narekovale. Z razvojem, izobrazbo in razgledanostjo, predvsem pa z večjo miselno svobodo verske ustanove in s tem tudi religije počasi izgubljajo svoj vpliv na ekonomske razmere.

Judaizem je razvil precej sodoben pogled na ekonomijo, ki se kaže v pozitivnem dojemanju bogastva in premoženja. Kot edina od obravnavanih treh religij je judaizem delno dovoljeval posojanje na obresti, kar je verjetno botrovalo temu, da so Judje postali tako uspešni na področju financ in bančništva. V temeljnih judovskih besedilih je mogoče razbrati, da so že takrat razumeli pomen človeškega kapitala, vlogo denarja, trga in državnega posredovanja.

Rimskokatoliška cerkev je delovala in v nekem smislu še danes deluje po dvojnih načelih: učila in od vernikov zahtevala je eno, sama pa je ravnala drugače. To in še mnogo drugih dejavnikov je vodilo v njen razkol. Najprej se je odcepila Pravoslavna cerkev, nato v dobi reformacije še Protestantska cerkev. Katoliške in pravoslavne dežele so bile pod vplivom religije, ki je usmerjala v duhovnost in nepomembnost materialnega. Pravoslavna cerkev, na katero je močno deloval tudi hezihazem, je vplivala na to, da so ljudje odklanjali podjetniško gospodarstvo ter bili slabo delovno storilni. Protestantizem je z naukom o predestinaciji in s posvetno askezo, ki je izpostavljala pomen dela, vplival na ekonomijo protestantskih dežel.

Islam od vseh treh obravnavanih religij postavlja najstrožje omejitve. To se kaže v absolutni prepovedi obresti, zakatu ali verskem davku, razvoju posebnega islamskega bančništva ali mudarabahu in vrsti drugih prepovedi in omejitev, ki jih narekuje Koran. Kljub temu so muslimani razvili pozitiven odnos do trgovine in zasebne lastnine ter poseben čut za socialno šibkejšo in dobrodelnost.

Pri primerjanju religij ne moremo izhajati zgolj iz interpretacij zgodovinskih dogodkov in temeljnih religioznih del. Sodobna ekonomija v preučevanje ekonomske uspešnosti držav vedno bolj vključuje tudi vpliv religije. Tako sta ekonomista Barro in McCleary z regresijsko analizo ugotovila, da obstaja povezava med religijo in ekonomsko uspešnostjo, da torej religija bodisi pozitivno bodisi negativno vpliva na nekatere kazalce ekonomske uspešnosti. Do podobnega rezultata se je prikopal tudi Grier, ki je preučeval nekdanje kolonizirane države. Poleg tega je empirično potrdil Webrovo tezo, da protestantizem značilno in pozitivno vpliva na realni dohodek posameznika. Fudulujeva študija odkriva zanimivo zaporedje. Religije si sledijo glede na vpliv, ki ga imajo na ekonomsko uspešnost gospodarstva, od tiste, ki vpliva najbolje, do tiste, ki vpliva najslabše. Padajoče zaporedje je tako: judaizem, protestantizem, rimskokatoliška vera, pravoslavna vera, islam. To ugotovitev spodbija presenetljivi sklep Nolanda, ki na podlagi ekonometričnih modelov trdi, da islam ne zavira gospodarstva, temveč spodbuja njegovo rast in razvoj. Preučevanje vpliva različnih religij na ekonomijo in medsebojna primerjava teh vplivov sta del razmeroma mlade dimenzije, ki še ni povsem raziskana. Vzrok tega je verjetno dejstvo, da je vpliv religije težko meriti in empirično primerjati. Tako ta tematika ostaja odprta za prihodnje razprave in raziskave, ki bodo morda podale enotnejši pogled.

Odgovor na vprašanje o vplivu religij na ekonomsko uspešnost v prihodnosti prav tako ni enopomenski. Zagovorniki teorije sekularizacije napovedujejo zmanjšanje vpliva religije z ekonomskim napredkom, predvsem na zahodu, medtem ko se na vzhodu rojeva nova doba poduhovljenosti, v kateri religija povečuje svojo vlogo v vsakdanjem in tudi ekonomskem delovanju ljudi.

LITERATURA IN VIRI

1. Baeck, L. (1994). *The mediterranean tradition in economic thought*. London: Routledge
2. Barro, R. & McCleary, R. (2003, maj). Religion and economic growth. *National Bureau of Economic Research*. Najdeno 20. septembra 2009 na spletnem naslovu http://www.economics.harvard.edu/faculty/barro/workpapers_barro
3. Biblija. (b.l.). Najdeno 10. decembra 2008 na spletnem naslovu <http://www.biblija.net>
4. Bowker, J. (1997). *Enciklopedija verstev sveta*. London: Dorling Kindersley
5. de Roover R. (1955). Scholastic Economics: Survival and Lasting Influence from Sixteenth Century to Adam Smith. *The quarterly Journal of Economics*, 69(2), 161-190.
6. Dimnik, N. (1985). *Islam, islamsko pravo in islamska ekonomija* (diplomsko delo). Ljubljana: Ekonomska fakulteta
7. Fudulu, P. (2008). The Economic Performance of Great Religion. *University of Bucharest*. Najdeno 20. septembra 2009 na spletnem naslovu <http://de.scientificcommons.org/38430469>
8. Haralambos, M. (1989). *Uvod u sociologiju*. Zagreb: Globus
9. Jan, M. (2002). *Protestantska etika in duh kapitalizma* (diplomsko delo). Ljubljana: Ekonomska fakulteta
10. Janez XXIII. (1961, 15. maj). *Mater e Magistra*. Najdeno 11. decembra 2008 na spletnem naslovu: <http://www.papalencyclicals.net/John23/j23mater.htm>
11. Janez Pavel II. (1981, 14. september). *Laborem Exerans*. Najdeno 11. decembra 2008 na spletnem naslovu http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_14091981_laborem-exercens_en.html
12. Janez Pavel II. (1991, 1. maj). *Centesimus Annus*. Najdeno 11. decembra 2008 na spletnem naslovu http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_01051991_centesimus-annus_en.html
13. Javornik, M. (1998). *Veliki splošni leksikon*. Ljubljana: DZS
14. Kirby, R. S. & Gary, J. E. (2002, 10. september). *The Future of Religion*. Najdeno 1. septembra 2009 na spletnem naslovu <http://www.wnrf.org/cms/faq.shtml>
15. Krušič, M. (1968). *Zgodovina: Od začetkov civilizacije do danes*. Ljubljana: Mladinska knjiga
16. Krušič, M. (1973). *Leksikon Cankarjeve založbe*. Ljubljana: Cankarjeva založba
17. Leon XIII. (1891, 15. maj). *Rerum Novarum*. Najdeno 11. decembra 2008 na spletnem naslovu http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_15051891_rerum-novarum_en.html
18. Mangeloja, E. (2003, 28. oktober). Implications of the Economics of Religion to the Empirical Economic Research. *University of Jyväskylä*. Najdeno 20. septembra 2009 na spletnem naslovu <http://econpapers.repec.org/paper/wpawuwpot/0310004.htm>
19. Musset, J. (1991a). *Svet Biblije, Nova Zaveza*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga
20. Musset, J. (1991b). *Svet Biblije, Stara zaveza*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga

21. Nath, S. (2007, 12. november). Religion & Economic Growth and development. *Indira Gandhi Institute of development Resaerch*. Najdeno 20. septembra 2009 na spletnem naslovu <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/8181/>
22. Noland, M. (2003, september). Religion, Culture, and Economic Performance. *Institute for International Economics*. Najdeno 20. septembra 2009 na spletnem naslovu <http://www.iie.com/publications/wp/03-8.pdf>
23. Norčič, O. (1994). *Razvoj in temelji sodobne ekonomske misli*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije
24. North, D. (1998). *Inštitucije, Inštitucionalne spremembe in Gospodarska uspešnost*. Ljubljana: Kargraf, d.o.o.
25. Pierotti, S. (2003, 14. september). *Backup of The protestant Ethic and the Spirit of Capitalism: Criticism of Weber's Thesis*. Najdeno 20. avgusta 2009 na spletnem naslovu <http://www.csudh.edu/dearhabermas/weberrelbk01.htm>
26. Pij XI. (1931, 15. maj). *Quadragesimo Anno*. Najdeno 11. decembra 2008 na spletnem naslovu <http://www.papalencyclicals.net/Pius11/P11QUADR.HTM>
27. Parrinder, G. (1977). Uvod. V S. Rendla (ur.), *Verstva sveta: Enciklopedija verstev v zgodovini človeštva* (str. 13-25). Ljubljana: Mladinska knjiga
28. Radman, F. (1999). *Religija in ekonomija* (diplomsko delo). Ljubljana: Ekonomska fakulteta
29. Ratels (2009, 2. junij). *Ali ste kaj zadeti? Verujete?* Najdeno 1. septembra na spletnem naslovu <http://analitico.wordpress.com/2009/06/02/ali-ste-kaj-zadeti-verujete/>
30. Shapiro, A. (1986). The Treatment of Poverty in the Talmud. *International Journal of Social Economics*, 13(6), 54-59.
31. Smailagić, N. (1990). *Leksikon islama*. Sarajevo: Svjetlost
32. Smith, H. (1996). *Svetovne religije*. Maribor: Založba Obzorja
33. Smrke, M. (1996). *Religija in politika – spremembe v dežela prehoda*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče
34. Sušjan A. (2006). *Uvod v zgodovino ekonomske misli*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta
35. Tawney, R. H. (1979). *Religija i uspon kapitalizma*. Beograd: Prosveta
36. Tokarev, S. A. (1974). *Vera v zgodovini narodov*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga
37. Ugrinović, A. (2004). *Koran*. Tržič: Učila International, založba, d.o.o.
38. Weber, M. (b.l.). *The Sociology of Religion*. Najdeno 15. decembra 2008 na spletnem naslovu http://www.ne.jp/asahi/moriyuki/abukuma/weber/society/socio_relig/socio_relig_frame.html
39. Weber, M. (1988). *Protestantska etika in duh kapitalizma*. Ljubljana: Škuc
40. Werber, E. (1982). *Talmud*. Rijeka: Otokar Keršovani
41. Wilson, R. (1997). *Economics, Ethics and Religion*. New York: New York University Press